

MASSACOMMUNICATIE

Wetenschappelijk Kwartaaltijdschrift
voor Communicatie en Informatie

Jaargang 16

Nummer 3, 1988

HUUB EVERS

*Media-ethiek en de Raad voor de
Journalistiek*

HELMUTH KROMREY

Akzeptanz- und Begleitforschung

KEES VAN DER HAAK

De dood in de pot

JOHAN HAHN

Antwoord aan Kees van der Haak

MASSACOMMUNICATIE

uitgegeven door de

STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

Onder redactie van

MR. G.A.I. SCHUIJT
PROF. DR. W.F. VAN RAAIJ
PROF. DR. J.G. STAPPERS
DR. J. WIETEN
DR. C.M.J. VAN WOERKUM

Universiteit van Amsterdam
Erasmus Universiteit Rotterdam
Katholieke Universiteit Nijmegen
Universiteit van Amsterdam
Landbouw Universiteit Wageningen

Raad van Advies

prof. dr. J.C. Arnbak, *Technische Universiteit Delft* – prof. dr. J.Th.M. Bank, *Erasmus Universiteit Rotterdam* – prof. dr. E. de Bens, *Rijksuniversiteit Gent*, – drs. J. Bierhof, *School voor de Journalistiek, Utrecht* – dr. H. de Bock, *Interview/Burke Amsterdam* – prof. dr. L. Boone, *Katholieke Universiteit Leuven* – nr. H.J.M. Boukema, *Advocatenkantoor Geerling, Amsterdam* – prof. dr. ir. J.L. Bordenwijk, *Technische Universiteit Delft* – prof. dr. J.J. van Cuilenburg, *Vrije Universiteit Amsterdam* – prof. dr. G. Fauconnier, *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. C.J. Hamelink, *Universiteit van Amsterdam* – drs. P.M. Hendriksen, *Nederlandse Omroep Stichting (NOS)*, – prof. dr. G.J. Kok, *Rijks Universiteit Limburg*, – prof. dr. K. Renckstorf, *Katholieke Universiteit Nijmegen* – drs. A.A.M. Rennen, *Academie voor de Journalistiek, Tilburg* – prof. dr. N. Röling, *Landbouw Universiteit Wageningen* – dr. O. Scholten, *Vrije Universiteit Amsterdam* – drs. J. Servaes, *Katholieke Universiteit Nijmegen* – prof. dr. G.M. van Veldhoven, *Katholieke Universiteit Brabant* – dr. T.H.A. van der Voort, *Rijks Universiteit Leiden* – dr. A.A. Wentink, *Katholieke Universiteit Brabant* – prof. dr. O. Wiegman, *Technische Universiteit Twente*.

Redactiesecretaris

Jeroen L.J. Janssen
Selma C.A. Markhorst
Postbus 258, 6500 AG Nijmegen,
Telefoon: 080-51 57 23/51 23 72

Inhoud, nummer 3, 1988

Artikelen

HUUB EVERS

Media-ethiek en de Raad voor de Journalistiek, PAGINA 207

Methoden van Onderzoek

HELMUTH KROMREY

Akzeptanz- und Begleitforschung. Methodische Ansätze, Möglichkeiten und Grenzen, PAGINA 221

Discussie

KEES VAN DER HAAK

De dood in de pot, PAGINA 243

JOHAN HAHN

Antwoord aan Kees van der Haak, PAGINA 252

Boekbesprekingen

E.H. Hollander, *Lokale communicatie en lokale openbaarheid; Openbaarheid als communicatiewetenschappelijk concept* (JAN DRIJVERS) – B. Wierenga en W.F. van Raay, *Consumentengedrag; theorie, analyse en toepassingen*, (CEES VAN WOERKUM) – J.H.G. Klabbers (red.), *Kennen en organiseren van informatie. Over machines en actoren*, (HENK JAN REBEL). PAGINA 256

HUUB EVERS

Media-ethiek en de Raad voor de Journalistiek

Journalisten hebben hun eigen taken en verantwoordelijkheden in de samenleving. De journalistiek als professie kent haar eigen vraagstukken en dilemma's. De media-ethiek, in het bijzonder de journalistieke ethiek, bestudeert die vraagstukken en tracht richtlijnen te formuleren voor een verantwoorde beroepsuitoefening.

De Raad voor de Journalistiek is als opiniërend college een belangrijke instantie in het proces van een zich voortdurend ontwikkelende media-ethiek, belangrijk zowel voor journalisten als ook voor het publiek. De Raad behandelt klachten van mediaconsumenten over journalistieke produkten en geeft hierover zijn opinie. In de uitspraken is een aantal journalistiek-ethische regels te vinden, bijvoorbeeld over de bescherming van de persoonlijke levenssfeer en over afspraken tussen journalist en informant, vooral over het embargo, de vertrouwelijke informatie en de bronbescherming.

Bij wijze van voorbeeld wordt een aantal recente uitspraken van de Raad besproken over het heimelijk op band opnemen en uitzenden van telefoongesprekken, over het vermelden van de volledige naam van slachtoffers van misdrijven, over het beschermen van anonieme bronnen en over het verzwijgen van de identiteit als journalist. Tenslotte komt de vraag aan de orde, wanneer een columnist zijn boekje te buiten gaat.

"Het is tegenwoordig druk in de ethiek", schreef Van der Wal in Trouw. "Dat is wel eens heel anders geweest. Tot voor nog betrekkelijk korte tijd was de ethiek een wat achteraf gelegen stilstaand vijvertje, waar het niet zo spannend toeven was. Bovendien meed men het liever, omdat ethici al gauw geassocieerd werden met mensen die snel klaar staan anderen belerend en vermanend toe te spreken. En daarvoor is de moderne mens – terecht – nogal allergisch geworden."¹⁾

Die drukte in de ethiek is vooral te bespeuren in de 'bio-ethiek', door Schroten terecht het 'convergentiepunt' van ethische vragen in onze samenleving genoemd.²⁾

Van tijd tot tijd trekken ook journalistiek-ethische vragen de aandacht van velen. Zo leidde de ontvoering van G. J. Heijn op twee momenten tot discussies over de verantwoordelijkheid van de media en over de beroeps-ethiek van journalisten. Allereerst was dat het geval tijdens en na de informatiestop, toen uitvoerig gediscussieerd werd over de vraag, of een goed geïnformeerde pers in staat mag worden geacht om op basis van eigen afwegingen de belangen van de ontvoerde en van het opsporingsonderzoek te stellen boven het belang van openbaarmaking van informatie. Vervolgens kwam na de aanhouding van de verdachte een ander aspect van de journalistieke ethiek aan de orde, namelijk de wijze van berichtgeving over mensen die worden verdacht van het plegen van strafbare feiten.

In augustus j.l. leidde een door het Landelijk Bureau Slachtofferhulp bij de Raad voor de Journalistiek ingediende klacht tot discussie over de vraag, of de media de volledige namen van slachtoffers van ongelukken en geweldsmisdrijven mogen vermelden.

In diezelfde periode was de weigering van twee journalisten van de Delftsche Courant om de naam van hun bron te onthullen en de kortstondige gijzeling van een van hen aanleiding tot een hernieuwd pleidooi voor toekenning van het verschoningsrecht aan journalisten, in elk geval voor een principiële erkenning van het recht van journalisten om het beroepsgeheim in acht te nemen ten aanzien van in vertrouwen verkregen informatie.

Enkele voorbeelden van recente gebeurtenissen, waarin de beroepsethiek van journalisten in het geding was. Bestaat er dan zoiets als een journalistieke ethiek?

Sommigen antwoorden ontkennend. Zij huldigen de opvatting, dat journalisten juridisch en moreel dezelfde speelruimte hebben als alle andere burgers: het algemeen normbesef en ieders verantwoordelijkheid voor de wet. Journalisten onderscheiden zich van hun medeburgers immers enkel door hun vakmatigheid.

Anderen, onder wie de schrijver van dit artikel, menen dat juist in die vakmatigheid en in de daaruit voortvloeiende specifieke verantwoordelijkheden als beoefenaar van dit beroep de basis ligt van elke beroepsethiek. Het gaat er niet om, dat de journalist geacht wordt een hoger ontwikkeld normbesef te hebben dan anderen in de samenleving! Wel is het zo, dat de journalistiek haar eigen verantwoordelijkheden, vraagstukken en dilemma's kent. Ook haar eigen reflectie op die vraagstukken, haar eigen geschreven en ongeschreven regels en dus haar eigen beroepsethiek.

In een democratische samenleving neemt de journalistiek immers een sleutelpositie in in het proces van vrije uitwisseling van informatie. Journalisten verzamelen, selecteren en publiceren informatie, die zij de moeite waard vinden voor hun publiek. Datzelfde publiek heeft er dan ook recht op, dat die informatie zo waar en betrouwbaar mogelijk is.

Omdat journalistiek openbaarmaking impliceert, is het kunnen vertrouwen op de integriteit en betrouwbaarheid van journalisten van zo groot gewicht. Elke onachtzaamheid of onjuistheid kan mensen schade berokkenen, omdat elke informatie, ook die welke niet helemaal of helemaal niet waar is, gepubliceerd kan worden. Deze taken en verantwoordelijkheden van journalisten vormen de basis voor de beroepsethiek van de journalist.

Deze *journalistieke ethiek*, beroepsethiek van communicatoren, eventueel geconcretiseerd in gedragscodes of richtlijnen, is onderdeel van een bredere *media-ethiek*. Deze houdt zich bezig met die ethische aspecten, die samenhangen met het functioneren van de massamedia. Hier kan zeker ook ge-

dacht worden aan de in ons land bepaald niet onomstreden *ontvangerse-ethiek*. Journalisten, zo is dan de redenering, hebben rechten en plichten, ontvangers hebben die ook. De journalistiek heeft een maatschappelijke verantwoordelijkheid en zij dient bereid te zijn verantwoording af te leggen aan het publiek. Morele vraagstukken met betrekking tot de media en de journalistiek zijn niet het exclusieve domein van de ter zake kundige journalist of mediaspecialist, maar van alle burgers in een democratische samenleving.

Terloops zij hier opgemerkt, dat er in kringen van communicatiewetenschappers doorgaans weinig wetenschappelijke belangstelling bestaat voor vraagstukken op het terrein van de media-ethiek. "In de handboeken van de communicatiewetenschap", schreef Van der Meiden eens, "komt het hoofdstuk 'ethiek' óf niet voor, óf het wordt achterin opgenomen, bedoeld als een soort beleefde toevoeging in de richting van de moralisten, en dan nog altijd gekoppeld aan de behandeling van codes voor radio, TV en krant."³⁾ Lockefeer, hoofdredacteur van de Volkskrant, merkte hierover op: "De discussie over de ethiek is in de Nederlandse pers niet echt ruim ontwikkeld. We hebben niet, zoals in de meeste hoogontwikkelde landen, universitaire centra waar journalistiek praktijkgericht wordt gedoceerd en waar dus over grenzen en mogelijkheden wordt nagedacht. We hebben evenmin hoogwaardige tijdschriften voor het journalistieke vak. En ook in de kranten wordt er relatief weinig over gepubliceerd. In Engeland en de Verenigde Staten gaat het wat dat betreft royaler toe. Daar bestaat denk ik meer cultuur voor discussie over de rol van de media.

Versterking van de professionaliteit en meer aandacht voor de ethiek lijken me van groot gewicht, niet alleen om de gegroeide vrijheid gewetensvol te kunnen benutten, maar ook om geloofwaardig te zijn tegenover eenieder die meent dat die vrijheid intussen te groot is geworden."⁴⁾

Raad voor de Journalistiek

Naast de overheidsrechter is de *Raad voor de Journalistiek* het forum bij uitstek waar journalisten hun doen en laten verantwoorden. Dit college, in 1960 opgericht door de Nederlandse Vereniging van Journalisten als opvolger van de Raad van Tucht, spreekt een opinie uit over klachten van mediaconsumenten, die zich geschaad voelen door een publikatie of door het handelen van een journalist en die met hun klacht niet naar de rechter kunnen of willen. De Raad beoordeelt, of een journalist de grenzen heeft overschreden van hetgeen, gelet op zijn journalistieke verantwoordelijkheid, maatschappelijk aanvaardbaar is.

Door aldus journalistieke gedragingen te beoordelen, worden al doende ethische normen voor een verantwoorde beroepsuitoefening ontwikkeld.

Zo is de Raad dus zowel klachteninstantie als normenontwikkelaar.

In 1982 werd de grondslag van de Raad verbreed door het oprichten van de Stichting Raad voor de Journalistiek, waarin naast de NVJ ook de uitgevers van kranten en tijdschriften, de omroepen en de hoofdredacteurs vertegenwoordigd zijn.

De uitspraken worden gepubliceerd in *De Journalist* en (in toenemende mate) in de betrokken media. Deze zijn namelijk niet verplicht zulks te doen. Andere en verderstrekkende sancties heeft de Raad niet, zodat vergelijkingen met tuchtcolleges in andere beroepsgroepen mank gaan.

Over het rechtskarakter van de uitspraken merkte Verburgh, voorzitter van de Raad, op: "Het oordeel dat de Raad uitspreekt kan een rechtsoordeel genoemd worden, omdat het zich uitspreekt over wat in een bepaalde situatie tussen mensen rechtens behoort te gelden. Maar het is toch geen rechtspraak in de betekenis die daaraan meestal gehecht wordt. Bij de uitspraken van de Raad ontbreekt toch immers tenminste het element 'bindende consequenties' dat een essentieel element is van rechtspraak in de ware betekenis van het woord. Iedereen kan de uitspraken immers naast zich neerleggen. Toch zitten er wel consequenties voor de betrokkenen aan een uitspraak van de Raad. Zo vormen de uitspraken van de Raad voor de Journalistiek in het tijdschrift *De Journalist* de meest gelezen rubriek. En naarmate er meer media tot regelmatige publikatie van de Raad-uitspraken overgaan, ontstaat er ook zoiets als een echte sanctie. We kunnen niet anders constateren dan dat de uitspraken van de Raad een soort tussenvorm zijn tussen vrijblijvende particuliere opinies en officiële rechterlijke uitspraken."⁵⁾

In mijn dissertatie 'Journalistiek en ethiek'⁶⁾ werden alle gepubliceerde uitspraken uit de periode 1960-1985 (ruim tweehonderd, inmiddels al bijna driehonderd) onderzocht op hun beroepsethische betekenis. Centrale onderzoeksvraag was: levert het inventariseren en analyseren van deze uitspraken een zodanig stelsel van journalistiek-ethische normen op, dat daarin concrete regels voor verantwoord journalistiek handelen zichtbaar worden? Het is in de ethiek gebruikelijk onderscheid te maken tussen waarden, normen en regels. *Waarden* zijn doorgaans abstracte begrippen (bijvoorbeeld 'waarheid' of 'rechtvaardigheid') die samenhangen met en voortvloeien uit iemands al dan niet geëxpliciteerde visie op mens en maatschappij. Anders geformuleerd: "een waarde () is een te rechtvaardigen idee, die impliciet of expliciet door een individu of groep gehanteerd wordt omtrent het wenselijke en die de selectie uit mogelijke gedragswijzen, middelen en doeleinden beïnvloedt."⁷⁾

Uit een waarde kunnen een of meer *normen* worden afgeleid, die fungeren als richtsnoer en maatstaf waaraan het dagelijks handelen kan worden oordeeld.

Regels zijn de concrete uitwerkingen van normen voor een beperkter terrein, hetgeen impliceert dat verschillende regels op eenzelfde norm gebaseerd kunnen zijn. Deze regels zijn *gebiedend* of *verbiedend* en al dan niet conditioneel. Een *onconditionele regel* zegt, dat in een bepaalde situatie *altijd* resp. *nooit* op een bepaalde manier gehandeld moet worden. Een *conditionele regel* daarentegen zegt, dat op een bepaalde wijze moet worden gehandeld, *indien* aan bepaalde voorwaarden is voldaan of *tenzij* zich bepaalde omstandigheden voordoen. Hier bevat de regel dus tevens de condities waaraan moet zijn voldaan, resp. de uitzonderingen op de geformuleerde regel.

Zo kan de voor journalisten belangrijke waarde 'waarheid' geconcretiseerd worden in 'het tot stand brengen van een betrouwbare nieuwsvoorziening', eventueel te operationaliseren in de regel 'de journalist dient hoor en wederhoor te plegen, indien X of tenzij Y'.

Het zal duidelijk zijn dat de meeste regels die de Raad in zijn overwegingen en beoordelingen hanteert of die uit een reeks uitspraken af te leiden zijn, conditionele regels zijn.

De *ethiek* als systematische reflectie op morele vraagstukken tracht vanuit een deugdelijke beschrijving en analyse van de probleemsituatie (het morele dilemma) te komen tot een verheldering van de regels, normen en waarden die in het geding zijn. Vervolgens bestudeert de ethicus de gehanteerde argumenten en de voorhanden handelingsalternatieven, waarna hij voorstellen formuleert om een zo groot mogelijke consensus te bereiken over morele richtlijnen, die in een plurale samenleving acceptabel en effectief zijn. Een levensechte ethiek dient dynamisch te zijn en bereid om de reflectie en de vruchten daarvan voortdurend ter discussie te stellen in een dialoog van redelijke mensen. Die dialoog mag niet verzanden in vrijblijvende bespiegelingen, maar moet een voortdurend zoeken zijn naar overeenstemming.

Regels

Keren we terug naar de onderzoeksvraag: welke 'lijnen' zijn te ontdekken in de uitspraken van de Raad voor de Journalistiek?

Op het terrein van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer door de media is een uitgewerkt stelsel van regels vooral daar te vinden, waar het gaat om het waarborgen van de anonimiteit van verdachten, veroordeelden en (ex-)gedetineerden. Men denke aan het gebruik van initialen, maar ook aan het publiceren van foto's. De publikaties na de aanhouding van de verdachte in de 'zaak-Heijn' laten overigens zien, dat deze doorgaans nageleefde regels op sommige momenten op grote schaal veronachtzaamd worden.

Duidelijk is de Raad ook over het recht van de redactie om in bepaalde situaties ingezonden brieven te weigeren, te bekorten of van een redactioneel naschrift te voorzien. Eveneens is een uitgewerkt stelsel van regels te vinden in de opinies over afspraken tussen journalist en informant, vooral over het embargo, de 'off the record'-informatie en de bronbescherming. In de reeks uitspraken over hoor en wederhoor kan een aantal criteria worden aangetroffen over het verifiëren van informatie en over de aan journalistieke produkten te stellen betrouwbaarheidseisen.

De uitspraken bevatten slechts een beperkt aantal regels over het omgaan met quotes en over het hanteren van valse voorwendsels. Stelregel is, dat de journalist zich behoudens bijzondere omstandigheden in zijn functie als journalist kenbaar moet maken aan zijn informant en dat hij duidelijk moet zijn over zijn journalistieke bedoelingen en over de aard van de voorgenomen publikatie.

Minder duidelijk zijn de gedragsregels over het plaatsen van een rectificatie. Op dit vlak is het aantal klachten gering, omdat de Raad in tegenstelling tot de rechter geen rectificatieplicht kan opleggen. Wie een rectificatie geëist wil zien, moet immers niet naar de Raad, maar naar de rechter!

Omdat de eigen aard en stijl van een medium en de totale inhoud en context van een publikatie een duidelijke rol spelen in de opinies van de Raad, is het niet goed mogelijk in heldere regels vast te leggen, wanneer bepaalde uitlatingen terecht als beledigend of bepaalde termen als te hard worden ervaren. In elk geval behoren journalisten gepubliceerde beweringen en beschuldigingen in voldoende mate met feiten en argumenten te kunnen staven.

Bovendien moeten uitlatingen die nodeloos kwetsend en beledigend zijn achterwege blijven.

Tenslotte zij hier vermeld, dat de Raad een aantal uitspraken deed over opiniërende publikaties, vooral over commentaren, recensies en columns, toegespitst op de vraag hoeveel vrijheid aan de beoefenaren van deze genres toekomt.

Resumerend meen ik te kunnen constateren, dat de Raad inderdaad, zij het niet op alle onderdelen en ook niet overal expliciet verwoord en uitgewerkt, in zijn uitspraken een zodanig stelsel van journalistiek-ethische normen heeft geproduceerd, dat daaruit concrete regels voor verantwoorde journalistiek konden worden afgeleid.

Recente uitspraken

In het laatste gedeelte van dit artikel laten we een aantal recente en ons inziens interessante zaken de revue passeren.

Op 16 maart 1986 zond de VPRO het televisieprogramma Gouden Bergen uit, ditmaal gewijd aan de rol van het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten

in de gesubsidieerde woningbouw. Salverda en Runderkamp, de makers van het programma, voerden ter voorbereiding een aantal telefoongesprekken met het ministerie van VROM. Zij namen deze gesprekken geheel of gedeeltelijk op de band op.

Ongeveer een week voor de uitzending deelden zij de voorlichtster van het ministerie, met wie de meeste gesprekken werden gevoerd, mee, dat er bandopnamen waren gemaakt en dat een gedeelte daarvan in het programma zou worden uitgezonden. Ondanks de door het ministerie geuite bezwaren tegen deze gang van zaken voerden de journalisten hun voornemen uit, omdat huns inziens deze werkwijze niets te maken had met onfatsoenlijke journalistiek.

Omdat de Raad zich nooit eerder over een dergelijke klacht had hoeven buigen, formuleerde hij eerst de algemene uitgangspunten terzake: wanneer een journalist bandopnamen maakt van door hem gevoerde telefoongesprekken zonder zijn gesprekspartner daarvan op de hoogte te stellen, is dat in het algemeen een ongeoorloofde inbreuk op de persoonlijke levenssfeer. Ieder mens moet zelf kunnen bepalen, of en onder welke omstandigheden bandopnamen van zijn stem mogen worden gemaakt en gebruikt.

De journalisten Salverda en Runderkamp echter mochten naar het oordeel van de Raad van deze algemene regel afwijken, omdat het ging om (veelal tevoren aangekondigde) telefoongesprekken met een voorlichter, die beroepshalve zakelijke informatie verstreekte en die bovendien wist, dat de journalisten de verkregen informatie wilden gebruiken voor een programma, waarin onthullingsjournalistiek wordt bedreven. Hier komt nog bij, dat de uitzending een ingewikkelde materie behandelde, zodat de gemaakte opnamen konden bijdragen tot een correcte weergave van de verstreekte informatie.⁸⁾

Deze uitspraak is een fraai voorbeeld van de dubbele functie van de Raad: enerzijds het beoordelen van ingediende klachten en aldus waar nodig individuele burgers beschermen tegen onbehoorlijke journalistiek, anderzijds het ontwikkelen van beroepsethische normen.

Doomen⁹⁾ plaatste een aantal kritische kanttekeningen bij de argumentatie van de Raad. Zij meent dat het geen verschil zou moeten maken of journalisten de uitspraken van informanten snel in een soort privé-steno noteren of op de band opnemen. Iedereen immers, en dit geldt temeer voor mensen die regelmatig en beroepshalve met de pers te maken hebben, weet dat elk woord in een gesprek met een journalist gepubliceerd kan worden. Bovendien staat de journalist achteraf sterker, wanneer geïnterviewden beweren dat ze dit niet zo gezegd en dat niet zo bedoeld hebben.

Het door de Raad geformuleerde argument dat het hier ging om een ingewikkelde materie, is volgens Doomen niet geheel juist; niet de inhoud van

de informatie, maar de persoon van de gesprekspartner zou doorslaggevend moeten zijn. In hoeverre was degene aan de andere kant van de lijn een publiek persoon? Publieke figuren moeten nu eenmaal in een (telefoon)gesprek met een journalist meer op hun tellen passen!

Overigens meent ook Doomen, dat journalisten er geen gewoonte van moeten maken gesprekken clandestien op te nemen en uit te zenden, al was het maar vanwege de praktische overweging, dat informanten in de toekomst een grotere mate van terughoudendheid aan de dag zullen leggen dan thans gebruikelijk is.

Opmerkelijk was ook een klacht die in 1986 werd ingediend tegen Het Vrije Volk.¹⁰⁾ Een man had geprobeerd zijn ex-vrouw met een stuk ijzerdraad te wurgen. In het verslag van de strafzitting werd de vrouw met naam en toenaam genoemd. Haar zoontje werd alleen met zijn voornaam aangeduid. De vrouw die zelf publiciteit trachtte te vermijden, verweet de krant onzorgvuldig handelen. Het Vrije Volk beriep zich op de in ons land geldende regel, dat een verdachte slechts in uitzonderingsgevallen bij zijn volle naam wordt genoemd en dat slachtoffers behoudens bijzondere omstandigheden juist wél met naam en toenaam worden genoemd.

Bovendien moet een rechtbankverslag in het algemeen zoveel mogelijk concrete gegevens (waaronder namen) bevatten om de betrouwbaarheid van de berichtgeving te vergroten.

De Raad deelde de opvatting van de krant. Het is maatschappelijk van belang de namen van slachtoffers van misdrijven te noemen, tenzij er gegronde redenen zijn om dat niet te doen. In deze zaak achtte de Raad die bijzondere omstandigheden niet aanwezig. Evenmin is het gebruik van initialen aan de orde, omdat dat in de praktijk gemonopoliseerd is voor de aanduiding van verdachten. Slachtoffers eveneens met initialen aanduiden zou derhalve criminaliserend kunnen werken.

Centraal in deze klacht staat de vraag, of alleen verdachten en veroordeelden recht hebben op bescherming van hun persoonlijke levenssfeer. In een uitspraak uit 1981 stelde de Raad, dat ook anderen die binnen het justitiële kader in het nieuws komen en zich in een kwetsbare positie bevinden, dat recht hebben.¹¹⁾ In de klacht tegen Het Vrije Volk echter ging de Raad niet in op de vraag, of de klaagster als extra kwetsbaar beschouwd moest worden.

Een andere vergelijking dringt zich op. Ooit sprak de Raad uit, dat het publiceren van een (veelal goed gelijkende!) tekening van een verdachte bij een rechtbankverslag in beginsel niet onzorgvuldig is, omdat dat een in de Nederlandse journalistiek aanvaarde gewoonte is, tenzij de verdachte of diens raadsman vooraf duidelijk bezwaar maken tegen publikatie.¹²⁾ De Raad liet zich toen mijns inziens in te sterke mate leiden door de vraag, of

bepaald handelen maatschappelijk aanvaard is, terwijl het criterium zou moeten zijn, of dat handelen aanvaardbaar geacht moet worden! Die discrepantie lijkt mij ook in de hier beschreven klacht aan de orde.

Doomen bekritiseerde de uitspraak door een groot vraagteken te plaatsen bij de opvatting van de Raad, dat het maatschappelijk belang gediend zou zijn met het noemen van de naam van het slachtoffer.¹³⁾ Ook ziet zij niet in, waarom het weglaten van de naam zou afdoen aan de publiciteitswaarde van een rechtbankverslag. "Als je na een proces zonder te worden nagewezen wilt terugkeren in de maatschappij, doe je er wat de Raad aangaat beter aan zelf het ijzerdraad te hanteren dan slachtoffer te worden van een of ander delict", zo besluit ze haar commentaar in *De Journalist*.

Ook Leijten liet in het *Nederlands Juristen Blad*¹⁴⁾ weten maar weinig waardering te kunnen opbrengen voor de visie en het oordeel van de Raad. Met name het argument, dat van het aanduiden van slachtoffers door het vermelden van initialen een criminaliserende werking zou kunnen uitgaan, schoot hem in het verkeerde keelgat. "Worden niet met name genoemde slachtoffers daardoor gelijk aan criminelen? En zo nee, wat wordt met dat 'criminaliserend' dan wel bedoeld? Welk maatschappelijk belang wordt voorts gediend door vermelding van de personalia van een slachtoffer, dat daarvan vaak niet gediend zal zijn? () Waarom zou een slachtoffer geen recht hebben op betrekkelijke anonimiteit en een verdachte of veroordeelde wel? Misschien omdat het diffamerend is als verdachte of veroordeelde bekend te staan. Maar zo leuk lijkt het mij nu ook niet als (ex-)vrouw van een verdachte of veroordeelde – tevens slachtoffer van diens optreden – door het leven te moeten gaan".

In een later gepubliceerde uitspraak preciseerde de Raad de redenen om de naam van het slachtoffer niet te vermelden. Aanleiding was een klacht van een neergeschoten geldloper, die met naam en toenaam werd genoemd in *Het Brabants Dagblad*.¹⁵⁾ De Raad meent, dat de naam slechts dan niet genoemd moet worden, "wanneer bijzondere en voor de journalist kenbare belangen van het slachtoffer op het spel staan. Hierbij valt te denken aan de diffamerende werking van bepaalde delicten of gegronde vrees voor represailles."

Deze uitspraak werd door Doomen opnieuw fel gekritiseerd.¹⁶⁾ Zij noemt het 'onaanvaardbaar', dat de Raad aan slachtoffers, die hun positie immers niet zelf gekozen hebben, niet de discrete behandeling geeft die zij verdienen. "Uitgangspunt moet zijn hoe ver we kunnen gaan in onze berichtgeving zonder mensen die daar tegen hun wil in verzeild zijn geraakt, extra te duperen. Het uitgangspunt kan niet zijn, dat alles in de krant moet, tenzij mensen erin slagen met zeer zware argumenten aan te tonen dat zij door een publiekelijk tentoonstellen ernstig worden geschaad."

In zijn 'moresprudentie'¹⁷⁾ op het terrein van de rechtbankverslaggeving hanteert de Raad naast het beschermen van de privacy van verdachten en veroordeelden door het gebruiken van initialen ook de vaste stelregel, dat aanvullende onderscheidende gegevens als adres, beroep en nationaliteit de beoogde bescherming van de persoonlijke levenssfeer niet teniet mogen doen. Toch achtte de Raad een klacht uit 1987 tegen De Telegraaf ongegrond¹⁸⁾. Onder de kop 'Twee Haarlemse jongens verdacht van zeker 7 pogingen tot doodslag' berichtte deze krant over een aantal door twee minderjarige jongens gepleegde strafbare feiten. Het ging om poging tot doodslag, het stelen van brommers en auto's, vernielingen en afpersing. De klacht was gericht tegen de zinsnede in het bericht, dat beide jongens afkomstig waren uit een woonwagenkamp.

Volgens de kampbewoners leidde het vermelden van de woonomgeving tot negatieve gevolgen voor andere bewoners van het woonwagenkamp. Omdat dezen toch al regelmatig problemen met discriminatie ondervinden, had de krant op die negatieve gevolgen bedacht moeten zijn en dus de bewuste vermelding achterwege moeten laten.

Het in publikaties achterwege laten van de personalia van verdachten geschiedt immers niet alleen ter bescherming van de verdachte zelf, maar ook van diens sociale omgeving en sociale relaties.

De Raad meende, dat deze regel in dit concrete geval niet was geschonden, al was het alleen maar omdat in het bericht in het midden werd gelaten om welk woonwagenkamp het ging.

Een volgende interessante klacht werd door Galjaard en Visser, beiden hoogleraar aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam, ingediend tegen een publikatie in NRC Handelsblad van 13 oktober 1986.¹⁹⁾ Het artikel ging over het voornemen van minister Deetman om de vakgroep Kindergeneeskunde in Leiden op te heffen. Deze plannen zouden mede gebaseerd zijn op adviezen van colleges, waarin Galjaard en Visser prominente plaatsen innamen.

Beide heren zouden aldus hun eigen universiteit buiten de bezuinigingsoperatie hebben weten te houden. Zo kon een verstrengeling van belangen binnen de medische academische wereld leiden tot misbruik van posities.

Een van de onderdelen van de klacht was (en juist dat maakt de kwestie zo interessant), dat de journaliste haar verhaal gedeeltelijk gebaseerd had op anonieme bronnen. "Het verhaal gaat dat ...; er bestaan sterke aanwijzingen dat ...; ingewijden zeggen, dat .." De Raad overwoog, dat het artikel een ondoorzichtige materie behandelde, waarbij grote belangen op het spel stonden en waarbij velen ook emotioneel sterk betrokken waren. Daarom is het begrijpelijk dat de journaliste een groot deel van haar informatie alleen onder geheimhoudingsplicht kon verkrijgen. Gelet op het maatschappelijk

belang van het onderwerp mocht zij de aldus verkregen informatie publiceren, mits zij de juistheid van in elk geval de feitelijke elementen in het artikel deugdelijk had geverifieerd.

Als algemeen uitgangspunt formuleerde de Raad: wanneer een journalist zich beroept op een geheimhoudingsplicht tegenover bronnen die anoniem wensen te blijven, hoeft hij die bronnen niet te noemen, maar moet hij wel aannemelijk kunnen maken waarom hij volledig op die bronnen mocht vertrouwen en ook, dat hij de verkregen informatie zoveel mogelijk elders bij wél kenbare bronnen heeft geverifieerd.

De betreffende journaliste schoot naar het oordeel van de Raad tekort op dit punt. Zo had zij eveneens nagelaten klagers vóór publikatie gelegenheid te geven commentaar te leveren en feitelijke onjuistheden te corrigeren.

Reporter besteedde onlangs in een tweetal artikelen aandacht aan het gebruik van anonieme bronnen.²⁰⁾ Aan de hand van een reeks voorbeelden demonstreerden de auteurs, hoe journalisten met enige vindingrijkheid en volhardendheid informant ertoe kunnen brengen toch 'on the record' te spreken, waardoor het journalistieke produkt aan geloofwaardigheid wint. Dit laat onverlet, dat in bepaalde situaties het gebruik van anonieme bronnen een te rechtvaardigen zaak kan zijn. De informant moet er dan op kunnen rekenen dat de bron beschermd blijft, hoewel journalisten zich niet op een wettelijk erkend verschoningsrecht kunnen beroepen. Deze discrepantie tussen beroepsethiek en wettelijke regelingen kreeg opnieuw aandacht in de in het begin van dit artikel genoemde affaire rond de twee journalisten van de Delftsche Courant.

Belangrijk, doch doorgaans weinig belicht, is de kanttekening, dat de journalist bij het gebruiken van anonieme bronnen ook de eventuele belangen van de informant bij de gedane uitlatingen aan ieders waarneming onttrekt. Welk politiek of persoonlijk belang heeft de anonus zelf bij het uiten van beschuldigingen aan het adres van bijvoorbeeld een politicus? Men denke hier aan het kort geding, dat Erica Terpstra in juni j.l. aanspande tegen De Groene Amsterdammer. Het blad had geschreven, dat het VVD-kamerlid op de valreep twee bedrijven had geïnformeerd over het regeringsbesluit om de WIR af te schaffen. De Groene weigerde de namen te noemen van de bronnen²¹⁾.

De journalist Kees Wiese verdedigde enkele jaren geleden²²⁾ de stelling, dat bronbescherming ook de weigering impliceert om te melden van wie de journalist de desbetreffende informatie *niet* kreeg. Dat maakt het onmogelijk de identiteit van de bron te achterhalen via het wegstrepen van namen op een lijst van verdachte personen.

Verder behoort een journalist zijns inziens behoudens bijzondere omstandigheden de bronbescherming van collega's te eerbiedigen. Hij dient dus niet te vermelden, dat iemand de geheime bron van een collega was, nog

geheel afgezien van de vraag, hoe zo'n mededeling te verifiëren is.

Naast informanten die anoniem willen blijven zijn er ook journalisten die hun professionele identiteit (willen) verzwijgen tijdens het bijwonen van een gebeurtenis waarover zij later publiceren.

De Raad voor de Journalistiek is van mening, dat een journalist behoudens zeer bijzondere omstandigheden zich als zodanig bekend moet maken, wanneer hij een bijeenkomst bezoekt met het voornemen daarover te berichten.

Daarom was de klacht van de Nederlandse Manisch-Depressieven en Depressieven Stichting tegen een journalist van NRC Handelsblad gegrond op dit punt²³). De verslaggever had zich onder een andere naam als manisch-depressieve patiënt aangemeld voor de vergadering. Tijdens de bijeenkomst noemde hij zijn werkelijke naam, echter zonder te vermelden dat hij journalist was. Voorts kwam ter vergadering in het algemeen ter sprake, dat de aanwezigheid van journalisten ongewenst zou zijn omdat manisch-depressieve patiënten liever niet als zodanig naar buiten treden.

De journalist achtte het feit, dat hij zelf manisch-depressief is, voldoende rechtvaardiging voor het bijwonen van de bijeenkomst. Hij had zich bovendien voorgenomen pas achteraf te beslissen of hij een publikatie aan de zaak zou wijden. Enkele dagen later schreef hij een enigszins badinerend verhaal, dat onder de titel 'Van gesticht tot stichting' op de achterpagina van NRC Handelsblad werd afgedrukt.

Uit de overige uitspraken van de Raad over het verzwijgen door een journalist van zijn identiteit is niet op te maken welke omstandigheden de Raad als 'zeer bijzonder' wenst aan te merken, zodanig dat de journalist de bedoeling van zijn komst met een beroep op het algemeen belang terecht achterhoudt. Een écht geval van 'undercover-journalistiek' werd (nog) niet aan de Raad ter beoordeling voorgelegd.

Evenals de rechter spreekt ook de Raad regelmatig een oordeel uit over de vraag, of een columnist al dan niet zijn boekje te buiten is gegaan.

In het algemeen kan gezegd worden, dat columnisten een grote mate van vrijheid hebben om hun mening te geven en om conclusies te trekken uit door hen gepresenteerde feiten, mits die feiten juist worden weergegeven. Zij dienen geuite beweringen en beschuldigingen op deugdelijke wijze en in voldoende mate met feiten en argumenten te kunnen onderbouwen. Zij moeten vooral oppassen, wanneer reputaties van personen in het geding zijn en zeker ook, wanneer hun uitlatingen als discriminerend, racistisch of antisemitisch kunnen worden opgevat.

Zo overwoog de Raad bij de behandeling van een klacht tegen een column over vrouwelijke agenten in de Haagse Courant, dat de vrijheid van een

columnist zich niet uitstrekt tot uitlatingen met een discriminatoir karakter²⁴).

Onderwerp van de column was een aan de schrijver door een vrouwelijke agent gegeven bekeuring, omdat de journalist bij een aanhouding zijn rijbewijs niet kon tonen. Over vrouwelijke agenten schreef hij vervolgens: "Zij verenigen in hun persoon vaak een geestelijke onechtheid met een verborgen lichamelijk abus. Een enkele keer kan men dat horen. Een 'echte' agente is namelijk transseksueel, die heeft een stem van een bootwerker en zo hoort het. () Een agente is ook zelden minzaam. () Haar grondtoon is vijandig. () Toch kan ik ook enig mededogen met deze meisjes niet onderdrukken ... ze zijn in hartstocht tekort gekomen. Ze hebben bovendien het broeden gemist en dat gaat zich op latere leeftijd wreken. () In negen van de tien gevallen zie ik grauwe kippen die vinnig naar hun voedsel zoeken. () Toch vinden heel wat meisjes het een voorrecht om dit te mogen doen. Zij maken ons gebruiksvoorwerp van hun macht."

De Stichting Haags Meld- en Registratiepunt Discriminatiezaken en de Algemene Nederlandse Politiebond vonden de column discriminerend en vooroordeelversterkend. De Raad was het met die visie eens.

Ontoelaatbaar was ook een column in Het Parool onder de kop 'Matennaaiers'²⁵). Het stuk opent met de zin: "Waar doet mij zo'n marechaussee die op homo's jaagt toch aan denken?" Hierna volgt een als persiflage bedoelde beschrijving van de werving van marechausseeperoneel voor een onderzoek naar de seksuele geaardheid van Amerikaanse militairen in Nederland.

De column eindigt aldus: "Mensen lokken, op mensen jagen, seksuele handelingen, videobanden, verkleedpartijen ... Het zou mij niets verbazen als die schoften die in Oude Pekela kinderen lokten, gezocht moeten worden in kringen met een Koninklijke Marechaussee-achtige mentaliteit."

Een aantal leden van de Koninklijke Marechaussee vond dat deze column de perken van ludieke overdrijving ruimschoots te buiten ging en dat hier duidelijk sprake was van een suggestieve, kwetsende en beledigende publicatie. De Raad achtte de klacht gegrond. Het leggen van een verband tussen 'op homo's jagen' door leden van de marechaussee en het kinderen lokken in Oude Pekela houdt een grievende beschuldiging in en is dermate generaliserend geformuleerd, dat een groep als geheel in discrediet wordt gebracht. Het bestrijden van discriminatie van mensen vanwege hun seksuele geaardheid dient niet op zodanige wijze te geschieden, dat dit juist leidt tot discriminatie, namelijk het beledigen van mensen vanwege het feit dat zij behoren tot een bepaalde groep.

De hier beschreven klachten geven mijns inziens een goed beeld van de grote en kleine onzorgvuldigheden, die journalisten in de uitoefening van

hun beroep kunnen begaan. Duidelijk blijkt ook, hoe ontwikkelingen in de samenleving terug te vinden zijn in het type klachten, bijvoorbeeld over discriminerende uitlatingen of over de positie van het slachtoffer in het strafproces.

De Raad voor de Journalistiek is als opiniërend college een belangrijke instantie in het proces van een zich voortdurend ontwikkelende media-ethiek, belangrijk zowel voor journalisten als ook voor de consumenten van journalistieke produkten.

NOTEN

1. Trouw, 25 juni 1987.
2. Schroten, E., *In statu nascendi. De beschermwaardigheid van het menselijk embryo vanuit het gezichtspunt van de christelijke ethiek*, Utrecht 1988, 5.
3. Meiden, A. Van der, *De grenzen van de beïnvloeding. De vrijheid van de zender ... maar hoe zit het met de vrijheid van de ontvanger*, Intermediair 4 augustus 1978.
4. Lockefeere, H., *Meer 'Raad van Opinie', minder flut-affaires*, de Journalist 1987/21.
5. Verburgh, M., *De Raad voor de Journalistiek*, *Ars Aequi* 36 (1987) 11, 680-687.
6. Evers, H., *Journalistiek en ethiek. Een onderzoek naar regelgeving in de uitspraken van de Raad voor de Journalistiek 1960 - 1985*, Delft 1987.
7. Meiden, A., Van der en K. Van Toledo, *Reclame en ethiek*. Leiden 1988, 38.
8. *Minister VROM contra Salverda en Runderkamp*, de Journalist 1986/10.
9. Doomen, J., *De journalist aan de telefoon, de bandrecorder in de aanslag; de Raad voor de Journalistiek en de Gouden Bergen*, *Nederlands Juristen Blad* 61 (1986) 32, 1024-1027.
10. *H. Weijnenbergh contra Het Vrije Volk*, de Journalist 1987/9.
11. *Mw. X contra Het Vrije Volk*, de Journalist 1981/11-12.
12. *H.K. tegen H. Boogert (De Telegraaf)*, de Journalist 1981/4.
13. Doomen, J., *Raad beschermt verdachte, maar niet het slachtoffer*, de Journalist 1987/10.
14. *Nederlands Juristen Blad* 62 (1987) 25, 786.
15. *L. De Louw tegen hoofdredacteur van Het Brabants Dagblad*, de Journalist 1988/13.
16. Doomen, J., *Privacy slachtoffers geschonden*, *Nederlands Juristen Blad* 63 (1988) 27, 982-983.
17. De term is van Prof. Mr. E. Jurgens.
18. *Bewoners van woonwagenkamp te Haarlem tegen de hoofdredacteur van de Telegraaf*, de Journalist 1988/8.
19. *Hoogleraren Visser en Galjaard contra Spanjer en de hoofdredacteur van NRC Handelsblad*, de Journalist 1987/14.
20. Johnston, D., *Het anonieme bronnen-syndroom*, Reporter januari 1988.
21. Dijk, T. Van en Th. Van Stegeren, *De bron mag geen naam hebben*, Reporter maart 1988.
22. De Volkskrant, 11 juni 1988.
23. De Journalist 1982/4.
24. *F. A. Bos contra Leo Rijkens*, de Journalist 1987/7.
25. *Stichting Haags Meld- en Registratiepunt Discriminatiezaken en Algemene Nederlandse Politiebond tegen Haagsche Courant*, de Journalist 1988/2.
26. *Leden van de Koninklijke Marechaussee tegen Theodor Holman en de hoofdredacteur van Het Parool*, de Journalist 1987/21.

ABSTRACT

Huib Evers, Media Ethics and the 'Raad voor de Journalistiek' (the Dutch Press Council).

Journalism as a profession has its own tasks and responsibilities in society and therefore its own ethical issues and dilemmas. Media ethics, especially ethics of journalism, reflects on those issues and tries to formulate guidelines for the responsible practice of journalism.

The 'Raad voor de Journalistiek' (Press Council) deals with complaints about and passes judgement on the professional conduct of journalists. The council operates as a 'council of opinion' without having powers of legal sanction. In its verdicts a set of rules of a more general nature can be found, for example with regard to guarantees for the anonymity of suspects and with regard to agreements between journalists and sources.

The last part of the article deals with some recently published cases, such as those concerning the publication of the full name of victims of crimes and the protection of anonymous sources.

HELMUT KROMREY

Akzeptanz- und Begleitforschung

Methodische Ansätze, Möglichkeiten und Grenzen

Akzeptanz- und Begleitforschung – generell: Evaluationsforschung – verfolgt das Ziel, für die Praxis in Politik und Verwaltung verwertbare Erkenntnisse bereitzustellen. Wenn trotzdem auch diese anwendungsorientierte empirische Sozialforschung häufig genug als weitgehend wirkungslos eingeschätzt wird, so liegt dies nicht nur an eingegengten politischen Handlungsspielräumen, die einer Anwendung der Befunde im Wege stehen, sondern auch an den Resultaten selbst. Herkömmliche, auf Standardisierung der Verfahren und Quantifizierung der Ergebnisse ausgerichtete Forschungsstrategien setzen voraus, daß über den Gegenstand der Untersuchung bereits hinreichend viel Wissen vorhanden ist, um ein angemessenes Design und brauchbare Datenerhebungs-Instrument entwickeln zu können. In den typischen Anwendungsfeldern der Evaluationsforschung ist aber solches Vorab-Wissen definitionsgemäß nicht vorhanden, und die herkömmlichen Forschungsstrategien stehen damit vor nicht überwindbaren methodischen Problemen.

Der vorliegende Artikel geht darauf am Beispiel einiger zentraler Probleme ein und zeigt Möglichkeiten auf, wie man durch eine variable Kombination unterschiedlicher Ansätze – qualitativer und quantitativer Art – dem Gegenstand der Evaluationsforschung besser gerecht werden kann.

Vorbemerkungen: Zur Praxisrelevanz empirischer Sozialforschung

Die unmittelbare Verwertbarkeit sozialwissenschaftlicher Erkenntnisse in der beruflichen und politischen Praxis ist gering. – So hörte und hört man es von den verschiedensten Seiten: von Planern, von Politikern, auch von Sozialwissenschaftlern selbst. Begründet wird diese Klage häufig mit der angeblichen Praxisferne sozialwissenschaftlicher Forschung.

Die wirkliche Ursache aber kann das nicht sein; denn auch die praktische Relevanz von Akzeptanzforschung und wissenschaftlicher Begleitung bei Pilotprojekten gilt als gering – und das sind Ansätze, bei denen gerade die Praxisorientierung im Vordergrund steht. Auch hierbei hört man dieselbe Klage wieder von verschiedensten Seiten, insbesondere von enttäuschten Forschern selbst, die wohl mit höheren Erwartungen an ihre Arbeit gegangen sind. Unter den Begründungen finden sich diesmal einerseits selbstkritische Äußerungen über "verpaßte Chancen" der Wissenschaft und einen zu hohen Erwartungshorizont; so im Zusammenhang mit Forschungen zum Programm "Humanisierung des Arbeitslebens" (z.B. Friedrich Weltz 1982). Andere Argumente richten sich auf die Dominanz politischer und wirtschaftlicher Interessen, die von vornherein die Begleit- oder Akzeptanzforschung nur auf legitimatorische Funktionen beschränkten; so etwa Bar-

bara Mettler-Meibom (1985) in einer Kritik an der Bildschirmtext-Begleitforschung.

Schließlich gibt es Hinweise auf prinzipielle methodische Schwierigkeiten herkömmlicher Forschungsstrategien, die offenbar nur schwer mit der Sondersituation sozialer Experimente in neuen, komplex strukturierten Untersuchungsfeldern fertig werden können; wie bei Burkart Lutz (1987) für die soziologische Technikforschung oder bei Heiner Treinen (1984) für technologie-politische Programmforschungen oder bei Renate Mayntz (1985) generell für die Implementationsforschung. In diese Reihe ist auch der vorliegende Beitrag einzuordnen. Er greift einige forschungspraktisch zentrale Fragen der Akzeptanz- und Begleitforschung auf und setzt sich mit ihnen unter methodologischen Gesichtspunkten auseinander.

Zu diesem Zweck ist zunächst eine Präzisierung der (leider) ziemlich uneinheitlichen Begriffsverwendung von 'Akzeptanzforschung' und 'Begleitforschung' erforderlich. Danach werden Problemstellen aufgezeigt, denen sich herkömmliche Forschungsstrategien bei dieser Art von komplexen Aufgaben gegenübersehen. Zum Abschluß folgen Anregungen, wie man sich diesen Problemen stellen kann.

Begriffsklärung: Akzeptanz- und Begleitforschung

Bei den beiden Bezeichnungen handelt es sich weder um eindeutig und einheitlich verwendete *Termini*, noch sind damit klar abgrenzbare *Aufgabenstellungen* benannt. Beides – Akzeptanz- wie Begleitforschung – sind Oberbegriffe für jeweils eine ganze Klasse teils ähnlicher, teils unterschiedlicher Forschungsfragestellungen und Verfahrensansätze. Die eine Bezeichnung – 'Begleitforschung' – bezieht sich vor allem auf den *Typ des Forschungsdesigns*, die andere – 'Akzeptanzforschung' – stellt stärker auf die Fragestellung, auf den *Forschungsgegenstand ab*. Da auf unterschiedlichen Bedeutungsdimensionen angesiedelt, schließen sich beide Bezeichnungen nicht aus, sondern haben einen weiten Überschneidungsbereich.

Begleitforschung

Dieser Begriff besagt, daß der Sozialwissenschaftler zeitgleich mit der Durchführung eines Maßnahmenprogramms tätig wird (etwa bei der Einführung einer neuen Arbeitsorganisation im Betrieb, einer neuen Schulforms, eines geänderten Curriculums oder bei der Erprobung neuer Medienangebote in Feldversuchen). Das Untersuchungsdesign ist – wo immer möglich – an der Experimental-Logik orientiert. Die Begleitung kann bereits in der *Planungs- und Entwicklungsphase* beginnen (Systementwicklung); sie kann neben der *Erprobungsphase* des noch vorläufigen Systems oder Angebots (Pilotprojekte) auch die ggf. sich anschließende *endgültige*

Einführung (Implementation) umfassen; sie kann sich aber auch noch darüber hinaus auf die *erste Zeit des Alltagsbetriebs* oder des flächendeckenden Angebots erstrecken.

Das besondere Merkmal der Begleitforschung ist, daß sie an einen real existierenden Gegenstand gebunden ist,

- mit allen Vorteilen: konkrete Anknüpfungspunkte, Interdisziplinarität; Zugang zu Bereichen gesellschaftlicher Praxis, die der Wissenschaft ansonsten verschlossen sind; prozeßbezogene Informationen, keine "künstlichen" Forschungssituationen; Möglichkeit des Verzichts auf hypothetische Fragen;
- aber auch mit allen Nachteilen: insbesondere Vorrang des zu begleitenden Programms vor den Anforderungen der Forschung; diese ist nur Beiwerk und hat sich mit methodischen Behelfslösungen abzufinden, maßgeblich ist der Zeitablauf des Programms und nicht der übliche Zeitbedarf der Forschung, auch ist die Rechtzeitigkeit der Ergebnisse wichtiger als die aus wissenschaftlicher Sicht wünschenswerte gründliche (theoretische und methodische) Absicherung der Validität.¹⁾

Akzeptanzforschung

Diese Bezeichnung stellt – im Unterschied zum Prozeß der wissenschaftlichen Begleitung – stärker auf den Forschungsgegenstand ab. Sie orientiert sich am *Adressaten* eines Angebots, einer Dienstleistung etc. Aber selbst unter diesem Blickwinkel bleibt es ein uneindeutiger Begriff.

Bei einer *engeren Begriffsverwendung* wird gefragt, in welchem Ausmaß und unter welchen Bedingungen das neue Angebot, das neue Programm etc. 'akzeptiert' wird, oder welche Änderungen ggf. notwendig sind, um die 'Akzeptanz' zu verbessern. Jede Marktforschung ist in diesem engeren Sinne des Begriffs Akzeptanzforschung.

Die Bezeichnung 'Akzeptanzforschung' wird jedoch auch in einem viel *weiteren Sinne* verwandt. Dann ist jede Forschung gemeint, die in ihre Perspektive die Adressaten einbezieht (die Benutzer eines Systems, die Betroffenen einer Organisationsform) und die sich dabei nicht auf die Frage des 'Akzeptierens', des Inanspruch-Nehmens des Angebots oder der Optionen eines neuen Systems beschränkt.

Eine Richtung der Ausweitung des Blickwinkels betrifft die *Folgeprobleme* der Akzeptanz, die Auswirkungen. Hierbei kann es sich handeln:

- um beabsichtigte Effekte (also die Ziele eines Maßnahmen-Programms),
- um zwar nicht gewünschte, aber in Kauf genommene Effekte (also bekannte Nebenwirkungen von Maßnahmen), sowie
- um nicht vorhergesehene Wirkungen (um nicht-intendierte Effekte).

Akzeptanzforschung mit dieser Ausrichtung wird dementsprechend häufig *Wirkungsforschung* genannt. Und: So verstandene, theoretisch fundierte, an Maßnahmenprogrammen anknüpfende Wirkungsanalysen sind praktisch gleichbedeutend mit angewandter oder anwendungsorientierter Sozialforschung überhaupt, mit dem Bemühen um einen Brückenschlag zwischen Theorie und Praxis.

Eine *weitere Richtung* der Ausweitung von Akzeptanzforschung hat stärker das Maßnahmen-Programm selbst und seine erfolgreiche Durchführung im Blick, wird daher oft auch als *Erfolgskontrolle* bezeichnet. Hierbei geht es nicht so sehr um die Funktion der Forschung als Bindeglied zwischen Theorie und Praxis. Im Vordergrund steht vielmehr das Bemühen, einen Beitrag zur Erhöhung der Planungsrationalität zu leisten. Empirische Erfolgskontrolle wird von einigen ihrer Protagonisten auch als eine zusätzliche Kontrollform administrativen Handelns bezeichnet (neben der Rechtmäßigkeitskontrolle durch die Gerichte, der politischen Kontrolle durch die Parlamente und der Wirtschaftlichkeitskontrolle durch die Rechnungshöfe; vgl. Hübener/Halberstadt 1976).

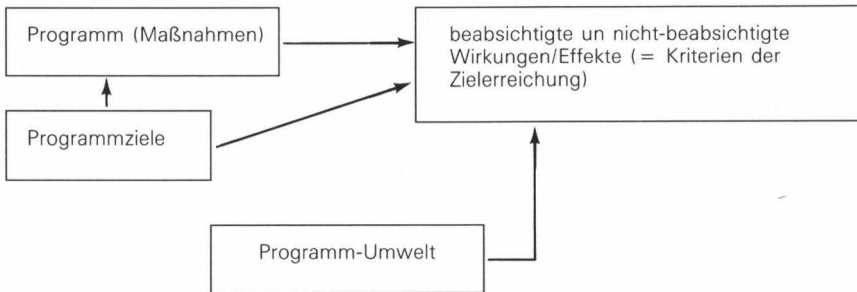
Um die begrifflichen Abgrenzungen abzuschließen, sei schließlich noch angefügt: Die generelle Methodendiskussion verwendet häufig als Oberbegriff für die skizzierten verschiedenen Ansätze die Bezeichnungen "empirische Evaluation" oder 'Evaluationsforschung'.

Forschungsmethodische Anforderungen

Die folgenden Überlegungen beschränken sich nicht auf eine spezifische (Teil-)Richtung, sondern beziehen sich auf Akzeptanzforschung in der skizzierten umfassenden Bedeutung als Akzeptanz-, Wirkungs- und Erfolgskontrolle. Die methodischen Anforderungen werden zunächst am *allgemeinen Modell* von Akzeptanz- oder Evaluationsstudien skizziert. Danach werden die aufgeworfenen Fragen an konkreten Beispielen aus der Forschung bei neuen Technologien und neuen Organisationsformen (speziell: "neue Medien", die ja immer eine Kombination aus beidem sind) illustriert.

Je nachdem, ob ein Projekt stärker in die eine Richtung (*Wirkungsforschung*) oder die andere Richtung (*Erfolgskontrolle*) tendiert, hat sich der Forscher zwar auf unterschiedliche Voraussetzungen und Forderungen, auf unterschiedliche Probleme und Zwänge einzustellen. Gemeinsam aber bleibt allen Projekten die auf den ersten Blick simpel anmutende, praktisch jedoch kaum einlösbare Aufgabe, die folgenden vier Variablenbereiche mit empirischen Daten abzubilden (zu 'messen') und zu verknüpfen (vgl. Kromrey 1984a):

Abbildung 1: Programmforschung

Akzeptanz- bzw. Wirkungsforschung oder Erfolgskontrolle orientiert sich am Modell der – im Idealfall experimentellen – Kontrolle der 'unabhängigen' oder 'explikativen' Variablen (hier: Programm/Maßnahmen) und der Messung ihrer Effekte auf genau definierte 'abhängige' Variablen (Zielerreichungs-Kriterien).

An *Forschungsaufgaben* folgen daraus:

- Messung der "*unabhängigen Variablen*"; d.h.: das Handlungs-Programm mit seinen einzelnen Maßnahmen ist präzise zu erfassen.
- Identifizierung und Erfassung von *Umwelt-Ereignissen* und Bedingungen, die ebenfalls auf die vom Programm angestrebte Zielsituation Einfluß nehmen könnten (exogene Einflüsse).
- Messung der "*abhängigen Variablen*"; d.h.: das Wirkungsfeld (beabsichtigte sowie nicht-beabsichtigte Effekte) ist zu identifizieren: die Wirkungen sind anhand definierter Zielerreichungs-Kriterien, operationalisierter Ziele, zu messen.

Die Aufgabe der *Datenerhebung* besteht also für die gesamte Dauer des Programmablaufs in einem – wie Eekhoff es nennt – 'Monitoring' der Instrumentvariablen, der exogenen Einflüsse und der Zielerreichungsgrade (Eekhoff u.a. 1977, 11-13).

Nun handelt es sich bei diesem dreifachen Monitoring noch um vergleichsweise einfache, deskriptive Forschungsaktivitäten. Wesentlich schwerer zu lösen ist die nächste, die *analytische Aufgabenstellung*:

- Die festgestellten Wirkungen sind den Maßnahmen zuzurechnen. Die Lösung dieser kausalanalytischen Aufgabe setzt die Existenz eines *theoriegeleiteten Wirkungsmodells* voraus, das die abhängigen Variablen mit den unabhängigen Variablen und den exogenen Einflüssen verknüpft und

das eine differentielle kausale Zurechnung beobachteter Veränderungen der abhängigen Variablen ermöglicht.

Die eigentliche 'Erfolgskontrolle' oder 'Evaluation' (also etwa die "Prüfung der Sozialverträglichkeit" beispielsweise einer neuen Technologie) umfaßt zwei Aspekte:

- Präzisierung der Programmziele und ihrer Interdependenzen;
- Vergleich der festgestellten Wirkungen des Programms mit den Zielvorgaben.

Forschungsstrategische Probleme bei komplexen Untersuchungsaufgaben

Wie un schwer erkennbar, hat es der Forscher, der diesem kausalanalytischen Modell folgt, schon aus immanenten methodologischen Gründen nicht leicht.

Darüber hinaus geht dieses (Rational-)Modell empirischer Forschung von Voraussetzungen über den Gegenstand der Untersuchung wie auch von Voraussetzungen bei den durchführenden Instanzen des Maßnahmen-Programms wie auch der Begleitforschung aus, die wenig realitätsnah sind.

Drei dieser meist implizit gelassenen *Voraussetzungen* sind in diesem Zusammenhang besonders hervorzuheben. Ihre Erfüllung ist eine wesentliche Bedingung dafür, das methodologische Forschungsprogramm herkömmlicher empirischer Kausalanalysen überhaupt anwenden zu können:

- a) Vor der Entwicklung des Forschungsdesigns muß *Klarheit über die Untersuchungsziele* – bezogen auf einen definierbaren und empirisch abgrenzbaren Untersuchungsgegenstand – gegeben sein; für die Dauer der Datenerhebung dürfen sich weder die Untersuchungsziele noch die wesentlichen Randbedingungen des Untersuchungsgegenstands in unvorhersehbarer Weise ändern.
- b) Vor der Entwicklung des Forschungsdesigns müssen begründete Vermutungen (*Hypothesen*) über die Struktur des Gegenstandes wie auch über Zusammenhänge und Beziehungen zwischen dessen wesentlichen Elementen (Dimensionen) existieren, im Idealfall in Form von empirisch bestätigten Theorien. Erst auf ihrer Basis kann ein Indikatorenmodell konstruiert, können Meßinstrumente entwickelt, kann über geeignete Auswertungsverfahren entschieden werden.
- c) Der Forscher muß die *Kontrolle über den Forschungsablauf* haben, um die Gültigkeit der Resultate weitestmöglich sicherzustellen – bei einem experimentellen oder quasi-experimentellen Design beispielsweise durch

Bildung äquivalenter Vergleichsgruppen und Kontrolle der wesentlichen Randbedingungen.

Darf man die gleichzeitige Erfüllung dieser drei Voraussetzungen schon in jedem 'normalen' Forschungsprojekt als einen seltenen Glücksfall betrachten (vgl. z.B. Esser 1986, Kaase 1984, Kreppner 1975), so gilt für die Begleitforschung von Pilotprojekten (beispielweise bei Felderprobungen neuer Medien): Im Regelfall ist *keine einzige* dieser Voraussetzungen erfüllt. Darauf sei anhand einiger Beispiele zur Situation bei der wissenschaftlichen Begleitung zu den 1980-1983 in der Bundesrepublik Deutschland durchgeführten Bildschirmtext-Feldversuchen etwas näher eingegangen (vgl. Treinen 1983; Kromrey 1984b).

Ähnliche bis identische Bedingungen könnten jedoch genauso gut an Beispielen wie Kabelfernseh-Pilotprojekte, Erprobung von Telekonferenz-Systemen, von Tele-Heimarbeit oder beliebigen anderen Modellprojekten aufgezeigt werden.

zu a)

Klarheit über Untersuchungsziele, Konstanz des Gegenstandes:

Selbst in günstigsten Fällen (also bei klarer Zuständigkeit für die Entwicklung und Durchführung von bereits relativ definitiven Maßnahmen-Programmen, etwa: regionale Wirtschaftsförderung) ist bei weitem nicht erfüllt, was Wollmann/Hellstern als konkrete "politische Programme", als Gegenstand von Akzeptanz- oder Wirkungsforschung, definieren, nämlich "komplexe Aktionsmodelle ..., die auf die Erreichung bestimmter Politikziele gerichtet sind, auf bestimmten Handlungsstrategien beruhen und für deren Abwicklung bestimmte finanzielle, personelle und sonstige administrative Ressourcen... bereitgestellt werden" (1978, 7).

Nimmt man diese Definition beim Wort, müßten die Kenntnisse, die man sich durch die Forschung erhofft, bei den Akteuren weitestgehend schon vorhanden sein: Neben einem widerspruchsfreien Zielsystem müßte zuverlässiges Praxiswissen existieren, um – auf der Basis von Daten über die gegebene Ausgangssituation – die erforderlichen Maßnahmen und Instrumente zur Erreichung der Zielsituation zu bestimmen. Solche Kenntnisse über Ziel-Mittel-Relationen müßten zudem technologisch verwertbar sein, d.h. die als strategisch wichtig erkannten Variablen müßten dem politischen und administrativen Eingriff zugänglich sein. Daß in der Praxis viel stärker nach der Methode von Versuch und Irrtum verfahren werden muß, daß die programm-durchführenden Instanzen in vielfältiger Weise auf die Mitwirkung der Adressaten angewiesen sind, das ist – zumindest heute – jedem klar; die Vorstellung einer "Steuerung durch Ziele" ist weitgehend vom

Konzept einer "Steuerung durch Organisation und Verfahren" abgelöst worden (Hellstern/Wollmann 1984, 20).

In einer Situation nun, in der über die sinnvolle Ausgestaltung eines Programms *noch keine definitiven Vorstellungen* existieren, kann nicht einmal der Versuch unternommen werden, ein in sich abgeschlossenes und auf technologischen Ziel-Mittel-Zuordnungen beruhendes Maßnahmen-Bündel zu formulieren und zu realisieren. Das aber ist die Situation, wie sie bei der Entscheidung über neue Technologien, über neue Medien, neue Organisationsformen *regelmäßig* gegeben ist. Hier soll ein begrenzter Versuchslauf erst das notwendige Wissen bereitstellen, um realistische Vorstellungen über ein Maßnahmen-Programm entwickeln und die endgültige Version zwischen den beteiligten Interessentengruppen aushandeln zu können.

Für die Forschung bedeutet dies, daß sie sich chronisch auf schwankendem Boden zu bewegen hat. Sie hat sich auseinanderzusetzen mit einem explizit als vorläufig definierten Forschungsgegenstand und extrem unpräzisen Untersuchungszielen zu Beginn; sie muß sich einstellen auf einen ständig sich wandelnden Gegenstand und ständig sich ändernde Ziele in dem Maße, wie die Forschung im Laufe des Versuchsprojekts praktisch verwertbare Zwischenergebnisse liefert. Hier existiert ein offenbar unauflösbares Dilemma: Entweder die Forschung trägt nicht zu diesen Veränderungen mit bei, dann ist sie offenbar wenig praxisrelevant; oder sie liefert praktisch brauchbare Resultate, dann bringt sie ständig ihr eigenes Design ins Wanken.

Im *Beispiel der Bildschirmtext-Begleitforschung* stellte sich die diesbezügliche Situation so dar:

Schon auf seiten der Auftraggeber (Deutsche Bundespost sowie die Bundesländer Nordrhein-Westfalen und Berlin) bestanden gegensätzliche Ziele:

- Die Bundespost war an Akzeptanzaussagen im engeren Sinne (an Marktforschungsdaten, an Nachfrageprognosen für Btx-Dienste) interessiert; organisationsintern allerdings mit extrem unterschiedlichen Interessenschwerpunkten, je nachdem ob das Fernmeldetechnische Zentralamt (Entwicklung des technischen Systems) oder das Bundespostministerium (politische Durchsetzung) seine Anforderungen formulierte.
- Die Länderregierungen dagegen waren in erster Linie an Aussagen über die Sozialverträglichkeit interessiert, um die Rahmenbedingungen einer endgültigen Einführung untereinander aushandeln zu können. Das Btx-Versuchsgesetz NW orientiert sich daher für die wissenschaftliche Begleitung am Konzept der möglichst weitgefaßten Wirkungsforschung: "Neben den Auswirkungen im Medienbereich sind insbesondere auch die sozialen, kulturellen und wirtschaftlichen Folgen zu untersuchen", heißt es in § 3, Abs. 1.

Beide Erwartungshorizonte (Bundespost und Länder) erfordern an sich schon unterschiedliches methodisches Vorgehen, unterschiedliche Forschungsdesigns.

Hinzu kommen des weiteren die Ziele der Anbieter von Btx-Diensten. Sie sind von nicht zu übersehender Relevanz sowohl für den (aus Sicht der Post) erfolgreichen Betrieb des Systems als auch für die Abschätzung der Sozialverträglichkeit. Auch hier hat es die Forschung nicht mit einem einzigen Akteur, sondern im Gegenteil mit einer Vielzahl unterschiedlichster Anbieter (von Großkonzern bis zum Einzelkämpfer) – und natürlich mit entsprechend unterschiedlichen Zielen und Interessen – zu tun. Nicht zu vergessen sind – last, not least – die Nutzer der angebotenen Btx-Dienste. Die Forschung kann und darf diese Vielfalt von Beteiligten nicht einfach ausblenden. Jede Gruppe beeinflusst auf ihre Weise die gegenwärtige Ausgestaltung und die Zukunft des Systems und bestimmt durch ihr Verhalten wesentlich über die Akzeptanz und die Auswirkungen.

Zusammengefaßt: Der Forscher kann sich über die mit dem Programm verbundenen Ziele *vor* dem Entwurf seines Forschungsdesigns einen auch nur annäherungsweise zutreffenden Überblick *nicht* verschaffen, er kann dies allenfalls – wenn überhaupt – erst im Verlaufe seines Projektes.

zu b)

Vorab verfügbare Hypothesen über die interne Struktur des Untersuchungsgegenstands, um Indikatoren, Meßinstrumente, Auswertungsverfahren auswählen und begründen zu können.

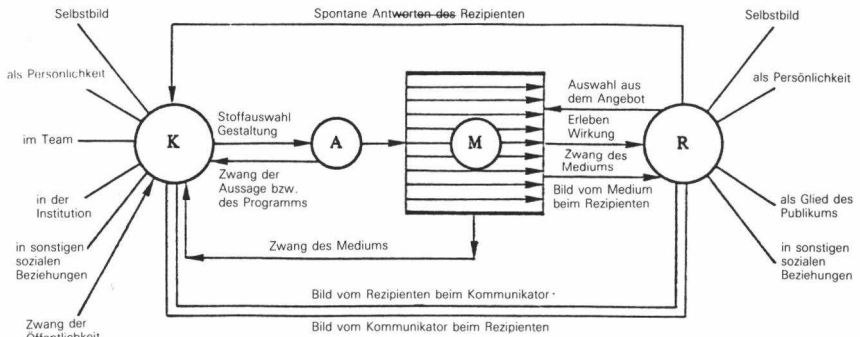
Auch diese Voraussetzung ist schon bei üblicher Programm-Evaluation (also bei Programmen mit definitiv festliegenden Maßnahme-Bündeln) kaum erfüllt. Selbst bei einer Eingrenzung der Untersuchungsfrage auf einen relativ kleinen Ausschnitt folgt aus dieser methodischen Anforderung ein sehr komplexes Design.

Das wird beispielsweise deutlich an einem von G. Maletzke (1981) vorgestellten Rahmenmodell zur Medienwirkungsforschung, das in stark vereinfachender Weise das "Feld der Medienkommunikation" zu strukturieren versucht. Dargestellt wird darin der Weg von Aussagen (A) eines Kommunikators (K) über ein Kommunikations-Medium (M) zum Rezipienten (R). Um die möglichen Wirkungen medienvermittelter Aussagen abschätzen zu können, müßten danach auf der Seite des Rezipienten nicht nur sein 'Erleben' des Medienangebotes erfaßt werden, sondern auch dessen Persönlichkeit und seine Einbindungen in die soziale Umwelt, seine Auswahlstrategien aus dem gesamten Aussagen-Angebot des Mediums sowie – im Zusammenhang damit – sein subjektives 'Bild' vom Medium und vom Kommunikator wie auch die vom Rezipienten erlebte Attraktivität des Angebots (negativ ausgedrückt: der "Zwang des Mediums").

Einer noch größeren Komplexität steht der Forscher auf der Seite des Kommunikators entgegen.

Abbildung 2: Feld der Medienkommunikation

(aus: G. Maletzke 1981, 14)

Und schließlich existieren vielfältige (tatsächliche oder auch nur antizipierte) Rückkoppelungen zwischen Kommunikator und Rezipient. Es erscheint also nach diesem Modell kaum möglich abzuschätzen, wo es sich um Wirkungen einer 'Aussage' auf den Rezipienten und wo es sich eher um Wirkungen des Rezipienten auf die Aussage handelt.

Ist schon dieses grobe Schema eines "Feldes der Medienkommunikation" beliebig ergänzungsfähig – und je nach Fragestellung auch ergänzungsbedürftig²⁾ –, so sind im Falle eines konkreten Forschungsvorhabens alle darin enthaltenen (notwendigerweise abstrakten und leerformelhaften) Begriffe mit Inhalt zu füllen, d.h. empirisch zu interpretieren und zu operationalisieren.

Welchen Umfang ein solches inhaltliches Ausfüllen annehmen müsste, zeigt Maletzke selbst für den Modellbestandteil Rezipient (vgl. Abbildung auf der folgenden Seite).

Auch diese Auflistung von Wirkfaktoren aber besteht immer noch lediglich aus 'Überschriften' (vgl. etwa in der Spalte 'Wirkungen': Wissen, Attitüden, Verhalten, Emotionen, tiefenpsychologische Reaktionen); zu jeder von ihnen müssen in einem konkreten Forschungsvorhaben noch die für die behandelte Fragestellung relevanten empirischen Sachverhalte zugeordnet werden.

Die gleiche Problematik könnte bei beliebigen anderen vorab zu konzipierenden Modellen eines Untersuchungsgegenstandes aufgezeigt werden, etwa bei G. Wersigs "Strukturmodell der Kommunikation" (1985, 42), das den komplexen Weg nur einer einzigen Nachricht skizziert, oder auch bei

Abbildung 3: Wirkfaktoren beim Rezipienten

(aus: G. Maletzke 1981, 31)

	I. Voraussetzungen Prädispositionen	II. Situation des Rezipienten	III. Psychische Prozesse	IV. Soziale Faktoren	Wirkungen
Angebot					
Aussagen	(a) <i>Personal</i> Persönlichkeit Beeinflußbarkeit	<i>Subjektiv</i> Definition der Situation	<i>Erfassen der Aussage</i> Erreichen	Beziehungen zum Kommunikator	Wissen
Inhalt	Intelligenz Sprache Einstellungen	Vorstellung vom Kommunikator	Aufmerksamkeit	Persönliche Kommunikation	Attituden
Form	(b) <i>Bedürfnisse</i> Antriebe	Vorstellungen vom Medium usw.	Wahrnehmungen Verstehen	Gruppenzugehörigkeit	Verhalten
	(c) <i>Beziehungen zum Gegenstand</i> Wissen Interesse Einstellungen Erwartungen Werte Geschmack	<i>Objektiv</i> Mediensituation	Akzeptieren	Meinungsführer	Emotionen
	(d) <i>Gewohnheiten</i>		Motivieren	Mehrstufige Kommunikation	Tiefenpsychologische Reaktionen

M. Schenks Veranschaulichung des Prozesses der Verbreitung einer Innovation (1978, 187).

Trotz aller Komplexität solcher Modelle darf nicht übersehen werden, daß es sich bei jedem immer noch um einen extrem engen Ausschnitt aus einem viel weiteren Wirkungsfeldes handelt: Jedes dieser Modelle zeichnet sich durch eine drastische Selektion der als relevant angenommenen Untersuchungsdimensionen aus. Alles aber, was bei traditionellem Forschungsvorgehen im Vorfeld, also bei der Konzeptionierung, nicht berücksichtigt wird, fällt aus dem weiteren Verfahren heraus: Keine Daten, keine empirisch gestützten Aussagen! Deshalb darf die Wahl des Ausschnitts, die Selektion der zu berücksichtigenden Variablen aus der Vielzahl möglicher

Merkmale nicht willkürlich erfolgen; sie muß in stichhaltiger Weise begründbar sein. Das ist schon bei Routineforschungen in einem alt-eingeführten Untersuchungsfeld selten vollständig unter Rückgriff auf bewährtes Wissen möglich.

Überhaupt nicht einlösbar ist eine solche Anforderung bei der Erprobung neuer Systeme oder Techniken; aus dem sehr einfachen Grunde nämlich, daß es sich bei dem Untersuchungsgegenstand um einen *neuen* Sachverhalt handelt. Die Erprobung, das Pilotprojekt wird ja gerade deshalb durchgeführt, weil empirisch gesichertes Wissen nicht in ausreichendem Maße vorliegt. Wenn es sich aber um einen neuen Sachverhalt handelt, dann kann der nach dem Standardmodell empirischer Wissenschaft verfahrenende Forscher für die Strukturierung seines Untersuchungsgegenstands sich lediglich auf seine Phantasie und Intuition stützen und dabei allenfalls auf Analogien zu Sachverhalten zurückgreifen, die ihm ähnlich erscheinen. Die Gefahr gravierender Fehlschlüsse ist hierbei in keiner Weise auszuschließen.

Ein Beispiel solcher irreführender Analogiebildung war im Falle Bildschirmtext dessen Gleichsetzung mit dem Medium Fernsehen.

Durch die Benutzung des Fernsehers als *Instrument*, um die übertragenen Informationen sichtbar zu machen, drängte sich über die Gleichung "Bildschirmtext = Fernseh Bildschirm" auch die vermutete Ähnlichkeit "Medium Btx = Medium Fernsehen" auf; selbst bis hin zu ersten Werbebroschüren der Bundespost.

Die Ähnlichkeit ist aber nur eine sehr vordergründige; sie hat mit dem Charakter des Informations- und Kommunikationsmediums Btx so gut wie überhaupt nichts zu tun. Viel eher kann in vielfacher Hinsicht von Gegensätzlichkeiten zwischen Btx und Fernsehen gesprochen werden, z.B.:

- Fernsehen: vor allem Unterhaltung, Information nur Nebenfunktion; Btx: vor allem Information und Transaktion, Unterhaltung nur Nebenfunktion;
- Fernsehen: passiv, rezeptiv; Btx: aktiv, zielorientiert;
- Fernsehen: inhaltlich gestaltetes Programm-Medium, Fremdselektion durch Redaktionen; Btx: Übertragungstechnologie für Vielzahl von Diensten und Anbietern, Selbstselektion durch Benutzer;
- Fernsehen: Gleichzeitigkeit von Sendung und Rezeption durch Gruppen (im Haushalt) und Großkollektiv (Publikum), daher für Anbieter Einsatzmöglichkeit als 'Verlautbarungsmedium'; Btx: Benutzung durch Einzelpersonen bei individualisierter Auswahl der Inhalte, daher für Anbieter Einsatzmöglichkeit als 'Bereitstellungsmedium', als Alltags-Archiv (vgl. Wissenschaftliche Begleituntersuchung 1983; Kromrey 1984b,c).

Zusammengefaßt: Da geeignete, theoretisch und empirisch abgesicherte Kenntnisse vor Beginn der Forschung nicht (oder zumindest nicht in ausreichendem Maße) zur Verfügung stehen, kann auch die in den Lehr- und Rezeptbüchern zur Sozialforschungsroutine angegebene Abfolge von Forschungsschritten nicht eingehalten werden (vgl. Abbildung 4): also Präzisierung der Untersuchungsziele, Modellierung des Untersuchungsgegenstands (dimensionale und semantische Analyse), Verknüpfung der wesentlichen Dimensionen durch Hypothesen, Auswahl und Begründung von Indikatoren, Entwicklung und Pretest von Meßinstrumenten, Auswahl der Untersuchungs-Einheiten, Feldarbeit/Datenerhebung, statistische Auswertung und Ergebnis-Interpretation, Erstellung eines Forschungsberichts (im einzelnen: Kromrey 1986). Jedenfalls kann dies nicht in methodologisch verantwortbarer Weise geschehen. Auch hier gilt – wie bei Punkt a) – : Das benötigte Wissen läßt sich erst im Forschungsvorhaben selbst, im Verlaufe der Projektdurchführung gewinnen.

zu c)

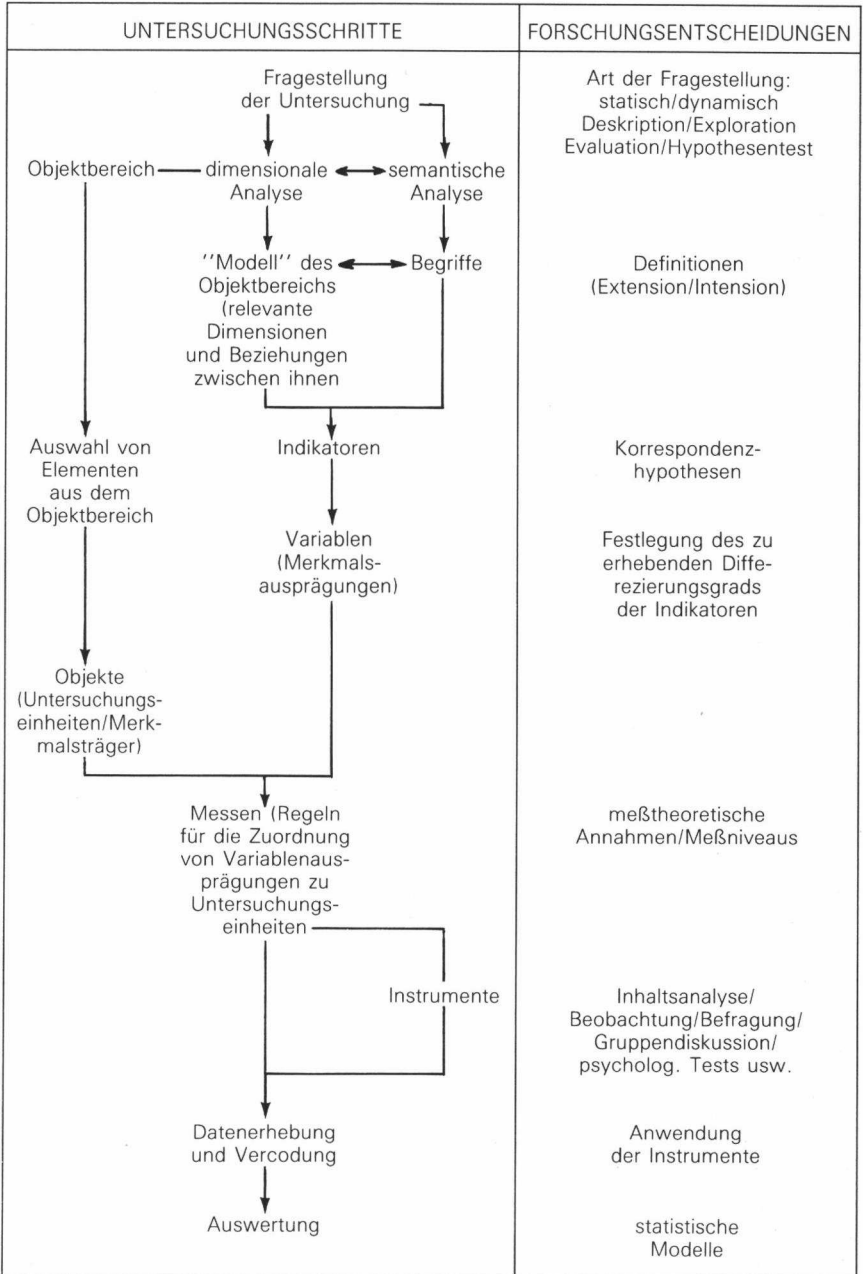
Kontrolle über den Projektablauf und über die Randbedingungen durch den Forscher

Bereits zu Beginn wurde darauf hingewiesen: Ein wesentliches Merkmal von Begleitforschung ist, daß die Anforderungen des zu erprobenden Programms Vorrang haben vor den Anforderungen insbesondere sozialwissenschaftlicher Forschung. Sie – die Forschung – ist aus der Sicht der Programmdurchführenden oft genug nur lästiges Beiwerk, sie hat sich mit ihren methodischen Ansprüchen in den vom Versuchsprogramm gesetzten Rahmen einzufügen (im Gegensatz zur theoretischen Grundlagenforschung, bei der die Validität der Analyse *das* entscheidende Kriterium für das gesamte Design ist). Hat man es bezüglich der Entwicklung und Durchführung des Versuchsprogramms gleichzeitig mit *mehreren* Akteuren zu tun (etwa Bund und Länder als Träger, Gemeinden als Durchführende, öffentliche und private Institutionen oder Unternehmen als Anbieter, private Klienten oder Kunden als zu umwerbende Zielgruppen), dann besteht nicht einmal die Chance zu Verhandlungen über eine relative Konstanz des gesetzten Rahmens (vgl. vorne das Beispiel Bildschirmtext).

Wenn aber der Forscher keinen Einfluß auf die faktische Kontrolle der Randbedingungen hat, dann bedeutet dies, daß er mit seinen Fragestellungen und Instrumenten ständig dem sich wandelnden Gegenstand hinterherlaufen muß.

Zusammengefaßt: Die Stellung des Begleitforschers ist beschränkt auf die Rolle eines überwiegend nur reagierenden Beobachters ohne nennenswerte Kompetenzen hinsichtlich der Gestaltung der Rahmenbedingungen – und

Abbildung 4: Strukturierung eines Forschungsprojektes

das in einem Untersuchungsfeld, das sich in ständiger, in seiner Richtung kaum vorhersehbarer Entwicklung befindet.

Auch hier gilt: Es besteht keine methodologisch zu rechtfertigende Möglichkeit, vor Beginn der Forschung ein differenziertes und einigermaßen endgültiges Design festzulegen. Die *Untersuchungsanlage* ist im Verlaufe des Projektes *fortwährend zu modifizieren* – sie ist so anzupassen, wie es der sich wandelnde Gegenstand, die sich ändernden Programmziele und die in der empirischen Analyse gewonnenen neuen Erkenntnisse verlangen.

Auswege aus dem methodischen Dilemma

Um auf die eingangs referierten Thesen zur mangelnden praktischen Wertbarkeit oder gar Irrelevanz sozialwissenschaftlicher empirischer Erkenntnisse für Verwaltungspraxis oder Politik zurückzukommen: Es liegt auf der Hand, daß das Standardmodell empirischer Forschung und Analyse allenfalls einmal einen *Glückstreffer* anbringen kann, wenn keine einzige der wesentlichen Voraussetzungen für seine Anwendung erfüllt ist.

Wer sich auf den Bereich der Akzeptanz- und Begleitforschung einlassen will, muß daher grundlegend umdenken. Das heißt *nicht*, daß die für andere Forschungsfelder entwickelten und bewährten Methoden und Regeln (zum Beispiel die auf Standardisierung und Quantifizierung ausgerichteten Routinen) wertlos wären. Es heißt vielmehr, daß der Forscher auf die Sicherheit eines *vorher* fixierbaren Forschungsfahrplanes mit *vorher* formulierbaren Fragen sowie vorher angebbaren Lösungswegen verzichten muß. Die oft benutzte Floskel, daß der Forschungsprozeß aus einer Folge ständig zu treffender Entscheidungen, methodologischer Begründungen und ggf. Revision früherer Entscheidungen besteht, ist hier zwingende alltägliche Praxis. Und: Der Forscher muß bereit sein, auch andere als die ausgetretenen Pfade seiner bisherigen Routinen zu erkunden.

Akzeptanz- und Begleitforschung ist nichts für wissenschaftsphilosophische Puristen und für Modell-Platonisten.

Wie der Forschungsprozeß nach dem empirischen Standardmodell abläuft, wurde schon kurz skizziert (vgl. Abbildung 4). Dieses Verfahrensmodell ist – wie gezeigt – in der Akzeptanz- und Begleitforschung nicht anwendbar. Was aber kann der Forscher stattdessen tun?

1) *Empirie/Theorie*

Betrachten wir zunächst den Punkt: Theoriebezug der Forschung. Auch für anwendungsorientierte, auch für begleitend-deskriptive Untersuchungen ist dies eine unabdingbare Notwendigkeit; Forschung ohne Theorie ist unmöglich.

Der in wissenschaftlichen Begleitprojekten tätige Empiriker befindet sich

allerdings in einer mißlichen Situation: Er hat diese notwendigen theoretischen Kenntnisse über den Untersuchungsgegenstand – zumindest in Teilbereichen – (noch) nicht. Er kann also nicht (ausgehend von der Fragestellung und unter Rückgriff auf empirisch gesicherte Hypothesen) ein problemangemessenes 'Modell' des Untersuchungs-Gegenstandes entwerfen; er kann nicht zu den als relevant erkannten Dimensionen des Gegenstandes Indikatoren bestimmen und in methodisch abgesicherter Weise durch Korrespondenzregeln begründen.

Er kann zunächst lediglich (jedenfalls in den Teilbereichen, in denen es an gesicherten theoretischen Kenntnissen mangelt) *Oberflächen-Erscheinungen* beobachten und beschreiben. Er kann empirische Sachverhalte protokollieren, deren Status als Indikatoren für relevante Dimensionen des Untersuchungsgegenstands bzw. als Indikatoren für theoretische Konstrukte noch unklar ist; dieser Status ist im Verlaufe des Projektes erst noch zu *rekonstruieren*. Das bedeutet aber auch, daß er zu Beginn noch keine hinreichenden Selektionskriterien hat, um zu entscheiden, welche Beobachtungen wichtig, welche unerheblich sind. Er wird also zu Beginn ein möglichst breites Spektrum empirischer Sachverhalte relativ detailliert 'messen' oder protokollieren müssen, um im Wechsel zwischen Datenerhebung und Interpretation die benötigten Hypothesen über sein Untersuchungsfeld zu entwickeln.

Die Arbeits- und Denkrichtung hat sich also im Vergleich zum Standardmodell empirischer Forschung vollständig umgedreht.

Für Aufgaben dieser Art stellt die *traditionelle Methodologie* analytisch-nomologisch orientierter Sozialwissenschaft keine akzeptierten Regeln zur Verfügung. Die 'Entdeckung' von Hypothesen wird in den methodisch nicht kontrollierbaren Bereich *vor* Beginn der eigentlichen empirischen Forschungstätigkeit verwiesen. *Andere Wissenschaftsrichtungen* allerdings sind gerade auf Situationen dieser Art eingestellt und haben hierfür Regeln entwickelt, etwa in Form des "grounded-theory"-Ansatzes von Glaser und Strauss oder der dokumentarischen Methode der Interpretation von Garfinkel oder der explorativen Strategien von Blumer und von Wilson oder auch der objektiven Hermeneutik von Oevermann und Mitarbeitern.

Auch der überzeugte Anhänger analytisch-nomologischer, auf Vergleichbarkeit und Standardisierung ausgerichteter Forschung wird sich aus solchen Ansätzen seine Anregungen holen müssen, will er sich nicht völlig unkontrolliert nur auf seine Intuition verlassen; damit würde er ja nach eigenem Verständnis unwissenschaftlich vorgehen.

2) *Grundgesamtheit und Auswahl*

Ähnlich ist die Situation hinsichtlich des *Objektbereichs*, für den die gewonnenen Aussagen gelten sollen. Eine auf traditionelle Weise geplante und

methodisch kontrollierte Stichprobe von Fällen ist nicht realisierbar; d.h. eine Stichprobe, die für eine angebbare Grundgesamtheit in der Weise repräsentativ sein soll, daß die gewonnenen Aussagen mit Hilfe statistischer Verfahren verallgemeinert werden könnten.

Das liegt nicht nur darin begründet, daß bei der Erprobung neuer Techniken, Organisationsformen, Medien die (spätere) *Grundgesamtheit* von Anwendungsfällen, von Benutzern oder Betroffenen noch gar nicht existiert. Denn selbst wenn die potentielle (spätere) Grundgesamtheit bereits bestimmbar wäre, könnte daraus keine kontrollierte Stichprobe gezogen werden. Der Versuchslauf, das Pilotprojekt ist *immer* auf freiwillig Mitwirkende angewiesen; die Stichprobe setzt sich also zwangsläufig durch Selbstselektion zusammen. Allenfalls geringfügige Ergänzungen von Teilnehmern zur Sicherung gegen den Ausfall ganzer Gruppen potentieller Betroffener sind möglich.

So problematisch dies für das Standardmodell empirischer Forschung klingt – für die Evaluation von Pilotprojekten ist diese Situation nicht unbedingt ein Nachteil. Abweichungen in der Zusammensetzung der Teilnehmerschaft im Vergleich zur übrigen Bevölkerung können extrem zuverlässige Hinweise auf Merkmale der (noch nicht existierenden und üblicherweise auch noch nicht bekannten) Grundgesamtheit liefern. Auch solche Abweichungen (im statistischen Sinne als Stichprobenverzerrungen gewertet) sind wichtige Hinweise für Hypothesen über den Gegenstand der Untersuchung.

Wie schon für die Beziehung theoretisches Konstrukt/Indikator fällt auch hier wieder die Umkehrung der Argumentationsrichtung ins Auge: Nicht die Konstruktion einer Stichprobe aus einer Grundgesamtheit von Objekten ist das Ziel, sondern der Schluß von einer sich selbst konstituierenden Stichprobe auf den zugehörigen Objektbereich. Im übrigen bietet die Logik der theorie-orientierten Auswahl (theoretical sampling), wie sie von Glaser und Strauss vorgeschlagen wird, für solche Fälle nützliche Anregungen.

Zusammengefaßt: Zunächst muß auf die hier skizzierte Weise das notwendige Vorwissen über die Struktur des Untersuchungsgegenstands gesammelt werden. Erst dann kann auf die herkömmliche, aus der Surveyforschung bekannte Vorgehenslogik zurückgegriffen werden, erst dann können standardisierte Instrumente eingesetzt, können Massen-Daten erhoben werden, die differenzierte statistische Analysen erlauben.³⁾ Das skizzierte Verfahren ist also nicht als Ersatz, sondern als Ergänzung des traditionellen Vorgehens der Forschung zu verstehen. Der Forscher soll nicht etwa die mühsam erlernten Regeln traditioneller Forschung vergessen; er muß *dazulernen*.

3) *Instrumente der Datenerhebung*

Ein weiterer wesentlicher Bestandteil jedes Forschungsdesigns sind die einzusetzenden Methoden/Instrumente. Herkömmlicherweise können nach Festlegung der Untersuchungsobjekte auch die Erhebungsinstrumente im voraus relativ eindeutig ausgewählt und begründet werden; auch über den Grad der Standardisierung sind Vorab-Entscheidungen möglich.

Es sollte klar geworden sein, daß dies unter den bisher geschilderten Bedingungen in der Anfangsphase einer Begleitforschung nicht der Fall ist. Nicht nur wandelt sich für den Gesamtverlauf eines Projektes der – in wissenschaftstheoretischen Diskursen so häufig im Vordergrund stehende – globale Gegensatz qualitativ/quantitativ (z.B. Filstead 1979, 34 ff.) in eine Komplementarität der Methoden; sondern je nach dem Entwicklungsstand von Pilotprojekt und empirischer Erkenntnis wird auch eine unterschiedliche Kombination von Methoden erforderlich. Auch hier ist also die Frage nicht, ob das methodische Arsenal traditioneller Forschung durch alternative Verfahren zu ersetzen sei, sondern wie sich beide Ansätze gegenseitig am sinnvollsten ergänzen können.

Das setzt die Akzeptierung einer Position voraus, wie sie etwa von Wilson explizit vertreten wird, daß nämlich der Gebrauch einer spezifischen Methode oder eines spezifischen Satzes von Methoden nicht mit dem Hinweis auf ein bestimmtes Wissenschaftsparadigma, sondern immer nur von der aktuellen Forschungsaufgabe her begründet werden kann (Wilson 1981, 58; ähnlich Reichardt/Cook 1979 sowie Downey/Ireland 1983). Wichtig ist auch die Einsicht, daß die als eher qualitativ bezeichneten Strategien und Verfahren nicht lediglich als – geringerwertige – 'Zulieferer' von vorläufigen Informationen zu gelten haben, denen dann die 'eentlichen', nämlich standardisierten und quantifizierenden Forschungsmethoden folgen. Vielmehr hat jede Methode, jedes Verfahren spezifische Stärken und Schwächen, erfaßt Sachverhalte aus unterschiedlichen Perspektiven, mit unterschiedlicher Breite oder Tiefe. Eventuelle Differenzen in den Ergebnissen sind daher weniger nach dem Kriterium 'richtig' oder 'falsch' zu werten als nach dem Kriterium, aus welcher Perspektive welcher Aspekt des Gegenstands erfaßt wurde.⁴⁾ Erst eine bewußt geplante Methodenvielfalt erbringt für einen komplexen Untersuchungsgegenstand die notwendige Fülle an Informationen, um daraus ein Gesamtbild zusammenstellen und auch um die gefundenen Teilinformationen gegenseitig validieren zu können (vgl. auch Jick 1983, 135 ff.). In der amerikanischen Methodenliteratur hat sich für diese Strategie der Begriff '*Triangulation*' durchgesetzt, eine Übernahme aus dem Sprachgebrauch der Seefahrt. Mit der Wahl dieses Begriffs soll das Faktum augenfällig gemacht werden, daß erst aus den Ergebnissen von Messungen aus unterschiedlichen Blickwinkeln der eigene Standpunkt präzise bestimmbar wird.

Eine weitere wichtige Strategie zur Validierung der verwendeten Instrumente wie auch der Interpretation der erhobenen Daten (auf die nur noch kurz verwiesen werden soll, ohne sie näher auszuführen) ist die 'partizipative' Orientierung der Forschung. Gemeint ist damit die aktive Einbeziehung der 'Beforschten' in das Forschungsprojekt, zumindest in Form weniger kleiner Gruppen aus dem Gesamtfeld der Teilnehmer am Pilotprojekt, am Feldversuch etc. (Jansen/Kromrey 1983). Diese gleichberechtigte Mitwirkung Betroffener als Experten für den Untersuchungsgegenstand neben den Forschern als Experten für die Datenerhebung eröffnet den Zugang zum Bezugsrahmen der im Untersuchungsfeld Handelnden und liefert die dringend benötigten Kenntnisse für die Entwicklung problemangemessener Datenerhebungsinstrumente. Sie schützt zudem – und das ist ebenso bedeutsam für die Validität der Forschung – vor Irrwegen bei der Deutung der erhobenen Daten, und zwar durch projektbegleitende Rückkoppelung der Zwischenergebnisse an die Validierungsgruppen, also durch Konfrontation der Ergebnisinterpretationen der Forscher mit den Sichtweisen der Betroffenen.

Fazit

Aus den bisher zusammengetragenen Argumenten ergibt sich:

- *Je weniger Vorwissen* über einen Untersuchungsgegenstand vorhanden ist,
- *je weniger* sich die zu untersuchenden Sachverhalte bereits *stabilisiert* haben, d.h. je vorläufiger der Charakter der beobachtbaren empirischen Erscheinungen, und
- *je komplexer* der zu analysierende Gegenstandsbereich ist,
- *desto weniger* ist das für die Surveyforschung entwickelte Standardmodell empirischen Vorgehens anwendbar.

Diese Voraussetzungen treffen bei Akzeptanz- und Begleitstudien zu *neuen* Technologien, zu *neuen* Organisationsformen u.ä. immer zu. Sie sind aber durchaus nicht auf diese beschränkt, sondern gelten auch für die meisten anderen Fälle anwendungsorientierter Sozialforschung sowie für zahlreiche weitere Untersuchungsfelder, soweit es sich nicht um regelmäßig wiederholte Routineforschung handelt.

In solchen Fällen ist es nicht nur ratsam, sondern unabdingbar, sich schon für das Forschungsdesign am Kriterium der 'Varianzmaximierung' zu orientieren: Erst die Realisierung einer möglichst weiten Vielfalt für alle relevanten Dimensionen des Designs schafft die Voraussetzung für valide Resultate auch in einem noch unbekanntem Forschungsfeld und bietet die

Chance auch für unerwartete Funde. Das Kriterium der Vielfalt beziehe ich (in Anlehnung an Denzin 1970; vgl. auch Burgess 1984) nicht nur auf die eingesetzten Erhebungsmethoden (d.h. sowohl unterschiedliche Instrumente als auch gleiche Instrumententypen in variierender Form), sondern auch auf die Daten und Datenquellen (d.h. verschiedene Erhebungszeitpunkte, Orte, Situationstypen, Personengruppen), auf die forschungsleitenden Hypothesen (aus unterschiedlichen Positionen und Blickwinkeln gewonnen) sowie auf die Vielfalt der in das Forschungsprojekt aktiv eingebundenen Personen (Multidisziplinarität, Partizipation auch von Forschungs-'Objekten'), nicht zuletzt aber auch auf unterschiedliche Auswertungs- und Analyseansätze.

Anmerkungen

1. Auf dadurch entstehende Probleme hat schon früh Carol Weiss hingewiesen (1972; 1976).
2. Beispielsweise wäre der Rückkoppelungspfeil "Spontane Antworten des Rezipienten" im Falle von Massenkommunikationsmedien zu ergänzen um Rückkoppelungen durch "stellvertretende Dritte" (etwa professionelle Kritiker) sowie um 'pauschale' Antworten der Rezipienten (etwa Einschaltquoten beim Fernsehen). An Verknüpfungen zwischen Medium und Rezipient wären noch inhaltsunabhängige Wirkungen des Mediums (medienvermittelte anstelle personaler Kommunikation) sowie inhaltsunabhängige Wirkungen der Nutzung (z.B. auf das Zeitbudget des Rezipienten) aufzunehmen. Auch auf der Seite des Kommunikators wären wesentliche Vervollständigungen denkbar (etwa Bild vom Rezipienten als Mitglied einer Ziel-Gruppe, Bild von der am Medium interessierten Öffentlichkeit).
3. "Die Konstruktion gültiger Methoden setzt Annahmen über soziales Handeln voraus, dessen Charakter mit genau diesen Methoden erst erforscht werden soll. Eine Auflösung dieses Zirkels ist praktisch in Näherung dadurch möglich, daß man den Gesamtzusammenhang als spiralförmigen Prozeß betrachtet, in dessen Verlauf anfangs relativ willkürlich gesetzte Grundannahmen iterativ modifiziert und verfeinert werden" (Küchler 1981, 345).
4. Auch in neueren Lehrbüchern zur qualitativen Sozialforschung scheint sich hier eine Abkehr vom Alleinvertretungsanspruch *qualitativer* Strategien als der in allen Fällen bessere Weg hin zu einer abgewogeneren Argumentation anzubahnen; ein lesenswertes Beispiel dafür: Lamnek 1988. Bei den Protagonisten des *Standardmodells* empirischer Forschung sind entsprechend differenzierte Sichtweisen eher die seltene Ausnahme.

LITERATUR

- Blumer, H. (1973), *Der methodologische Standort des symbolischen Interaktionismus*. In: Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.): *Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit*, Band 1, Reinbek, 80-146
- Burgess, R. G. (1984), *In the Field*, London, Boston
- Denzin, N. K. (1970), *The Research Act*, Chicago
- Downey, H. K.; Ireland, R. D. (1983), *Quantitative Versus Qualitative*. In: Maanen, J. van (ed.): *Qualitative Methodology*, Beverly Hills, London
- Eekhoff, J.; Muthmann, R. u.a. (1977), *Methoden und Möglichkeiten städtischer Entwicklungsmaßnahmen*. Schriftenreihe "Städtebauliche Forschung" 03.060, Bonn-Bad Godesberg (BMBau)
- Esser, H. (1986), *Warum die Routine nicht weiterhilft – Überlegungen zur Kritik an der 'Variablensoziologie'*. In: Müller, N. (Hg.): *Problemlösungsoperator Sozialwissenschaft*, Stuttgart
- Filstead, W. J. (1979), *Qualitative Methods. A Needed Perspective in Evaluation Research*. In:

- Cook, Th. D; Reichardt, C. S. (eds.): *Qualitative and Quantitative Methods in Evaluation Research*, Beverly Hills, London
- Garfinkel, H. (1962), *Common Sense Knowledge and Social Structure: The Documentary Method of Interpretation in Lay and Professional Fact Finding*. In: Scher, J. M. (ed.): *Theories of the Mind*, New York, 689-712
- Glaser, B. G.; Strauss, A. L. (1979), *Die Entdeckung gegenstandsbezogener Theorie. Eine Grundstrategie qualitativer Sozialforschung*. In: Hopf, Ch.; Weingarten, E.: *Qualitative Sozialforschung*, Stuttgart
- Hellstern, G.-M.; Wollmann, H. (1984), *Entwicklung, Aufgaben und Methoden von Evaluierung und Evaluierungsforschung*. In: Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hg.): *Wirkungsanalysen und Erfolgskontrolle in der Raumordnung*, Hannover
- Hübener, A.; Halberstadt, R. (1976), *Erfolgskontrolle politischer Planung – Probleme und Ansätze in der Bundesrepublik Deutschland*, Göttingen
- Jansen, D.; Kromrey, H. (1983), *Beteiligung von Bürgern an der Erprobung von Bildschirmtext im Feldversuch Düsseldorf/Neuss*. In: Oppermann, R.; Tepper, A. (Hg.): *Fallbeispiele der Betroffenenbeteiligung bei der Entwicklung und Gestaltung von Informationstechnik*, St. Augustin/Bonn (GMD, Arbeitspapier Nr. 28), 161-187
- Jick, T. D. (1983), *Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action*. In: Maanen, J. van (ed.): *Qualitative Methodology*, Beverly Hills, London, 135-148
- Kaase, M. (1984), *Sozialwissenschaftliche Forschung und Forschungsbedarf*. In: Langenbacher, W. R. (Hg.): *Programmforschung für die Telekommunikation*, München (GfP), 201-206
- Kreppner, K. (1975), *Zur Problematik des Messens in den Sozialwissenschaften*, Stuttgart
- Kromrey, H. (1984a), *On the Status and Prospects of Empirical Evaluation in Urban and Housing Research*. In: Hamm, B. (ed.): *Urban and Regional Sociology in Poland and West Germany*, Bonn-Bad Godesberg (BfLR), 219-233
- ders. (1984b), *Bildschirmtext – ein neues Kommunikations- und Informationssystem*. In: *Mas-sacommunicatie*, 12. Jg., Heft 1, 12-24
- ders. (1984c), *Neue Kommunikationstechnologien in der Freizeit. Das Beispiel Feldversuch Bildschirmtext*. In: *Angewandte Sozialforschung*, 12. Jg., Heft 1/2, S. 69-77
- ders. (1986), *Empirische Sozialforschung. Methoden und Modelle der Datenerhebung und Datenauswertung*, Opladen (3. Aufl.)
- Küchler, M. (1981), *Kontext – eine vernachlässigte Dimension empirischer Sozialforschung*. In: Matthes, J. (Hg.): *Lebenswelt und soziale Probleme*. Verhandlungen des 20. Deutschen Soziologentags, Frankfurt/M., New York, 344-354
- Lamnek, M. (1988), *Qualitative Sozialforschung*, Band 1: *Methodologie*, München, Weinheim
- Lutz, B. (1987), *Das Ende des Technikdeterminismus und die Folgen – Soziologische Technik-forschung vor neuen Aufgaben und neuen Problemen*. In: *Technik und sozialer Wandel*. Verhandlungen des 23. Deutschen Soziologentags in Hamburg 1986 (hrsg. von B. Lutz), Frankfurt/M., New York, 34-52
- Maletzke, G. (1981), *Medienwirkungsforschung. Grundlagen, Möglichkeiten, Grenzen, Tübingen*.
- Mayntz, R. (1985), *Über den begrenzten Nutzen methodologischer Regeln in der Sozialforschung*. In: *Soziale Welt*, Sonderband 3, 65-76
- Mettler-Meibom, B. (1985), *Kann Begleitforschung Technologien sozialverträglich machen? Das Beispiel Bildschirmtext*. In: *Rundfunk und Fernsehen*, Heft 1
- Oevermann, U.; Allert, T. u.a. (1983), *Die Methodologie einer "objektiven Hermeneutik"*. In: Zedler, P.; Moser, H. (Hg.): *Aspekte qualitativer Sozialforschung*, Opladen, 95-123
- Reichardt, C. S.; Cook, Th. D., (1979), *Beyond Qualitative Versus Quantitative Methods*. In: Cook, Th. D; Reichardt, C. S. (eds.): *Qualitative and Quantitative Methods in Evaluation Research*, Beverly Hills, London, 7-34
- Schenk, M. (1978), *Publikums- und Wirkungsforschung*, Tübingen
- Treinen, H. (1983), *Zur Methode der wissenschaftlichen Begleitung zum Feldversuch Bildschirmtext in Düsseldorf/Neuss*. In: *Deutsche Gesellschaft für Dokumentation* (Hg.): *Wirkungs- und Begleitforschung für neue Kommunikationstechnologien*, Frankfurt/M., 19-35
- ders. (1984), *Die Btx-Versuche als Beispiel technologiepolitischer Programmforschung*. In: Langenbacher, W. R. (Hg.): *Programmforschung für die Telekommunikation*, München (GfP), 107-133

- Weiss, C. C. (1972), *Evaluation Research. Methods of Assessing Program Effectiveness*, Englewood Cliffs
- dies. (1976), *Die Politisierung der Evaluationsforschung*. In: Badura, B. (Hg.), Seminar: Angewandte Sozialforschung, Frankfurt/M.
- Weltz, F. (1982), *Begleitforschung zwischen Aktionismus und Berührungsangst. Einige Anmerkungen zum Verhältnis der Industriosociologie zum Programm "Humanisierung des Arbeitslebens"*. In: Soziale Welt, Heft 3/4, 294 ff.
- Wersig, G. (1985), *Die kommunikative Revolution. Strategien zur Bewältigung der Krise der Moderne*, Opladen
- Wilson, Th. P. (1973), *Theorien der Interaktion und Modelle soziologischer Erklärung*. In: Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hg.): Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit, Band 1, Reinbek, 54-79
- ders., 1981: *Qualitative 'versus' Quantitative Methods in Social Research*. In: ZUMA (Hg.): Integration von qualitativen und quantitativen Forschungsansätzen, Arbeitsbericht Nr. 1981/19, Mannheim, 37-69
- Wissenschaftliche Begleituntersuchung Feldversuch Bildschirmtext Düsseldorf/Neuss (1983), Band 1: Abschlußbericht (R. Mayntz u.a.), Düsseldorf (Landesregierung NW)
- Wollmann, H.; Hellstern, G.-M. (1978), *Sanierungsmaßnahmen. Städtebauliche und stadtstrukturelle Wirkungen* (Methodische Vorstudie), Schriftenreihe 'Stadtentwicklung' 02.012, Bonn-Bad Godesberg (BMBau)

ABSTRACT

Evaluation research aims at achieving results, useful in politics and administration. Nevertheless even this kind of research is said to be of little practical effect. This is not only due to restricted scope for political action, but has as well its reason in the methodological strategies of conventional social research with its preference in standardizing its instruments and quantifying its results. These strategies however need – for developing a useful design – a lot of foregoing knowledge about the subject of research, knowledge that isn't at hand in the typical subjects evaluation researchers are engaged in.

The article deals with some central methodological problems of conventional evaluation and shows possibilities to handle them by a variable combination of different – qualitative and quantitative – concepts.

FELICITATIE

De redactie feliciteert Hans Beentjes en Tom van der Voort. Zij hebben voor hun artikel *'De invloed van televisiekijken op het lezen van de jeugd'* (Massacommunicatie 2, 1987) een prijs ontvangen Van de Sociaal-Wetenschappelijke raad. Deze kende de prijs toe in het kader van de Premiereregeling Overzichtsartikelen op sociaalwetenschappelijk gebied.

De dissertatie van Johan Hahn, 'het zout in de pap', heeft zowel in wetenschappelijke kring als in de media veel stof doen opwaaien. Ook de televisiewereld reageerde. Wij ontvingen van Kees van der Haak, hoofd stafgroep omroepbeleid bij de NOS, een artikel onder de veelzeggende titel 'De dood in de pot'. Op ons verzoek schreef Johan Hahn een reactie.

KEES VAN DER HAAK

De dood in de pot

Johan Hahn verdient de doctorstitel. Voor scherpzinnigheid, wetenschappelijke creativiteit, belezenheid en vlijt. Dit gezegd hebbend aarzel ik niet zijn opvattingen een dissidente status binnen de communicatiewetenschap te bezorgen. Daar rekent hij blijkens p. 18 van zijn proefschrift al op. Hij vraagt er om.

"Het Nederlandse omroepbestel is gebaseerd op het principe van levensbeschouwelijke pluriformiteit". Zo luidt de eerste zin van het boek. Deze uitspraak is niet waar, hetgeen de auteur in een eerste voetnoot probeert te verdoezelen: "Verschillende auteurs gaan uit van meer dan enkel levensbeschouwelijke pluriformiteit in de omroep. Ik beperk mij hier tot de levensbeschouwelijke variant van het sociale verschijnsel pluriformiteit..."

Vervolgens citeert Hahn het zogenaamde stromingsartikel en het volledig programmavoorschrift uit de Omroepwet en gaat dan verder: "Uit de combinatie van beide citaten concludeer ik, dat volgens de Omroepwet de levensbeschouwelijke opvattingen van een bepaalde omroep op de een of andere wijze terug te vinden moeten zijn binnen elk der genoemde onderdelen". (p. 13)

Vanuit deze volstrekt onjuiste premissen start een vijfjarige zoektocht naar levensbeschouwelijke implicaties van televisieprogramma's. De analyse-methode die Hahn ontwerpt is tengevolge van het negeren van maatschappelijke en culturele stromingen niet toepasbaar op de omroepen bij wier representativiteit voor een bepaalde stroming ooit politieke vraagtekens zijn geplaatst en dus voor het oplossen van enig mediapolitiek probleem onbruikbaar.

Maar ook op KRO, NCRV en EO heeft Hahn's methode geen vat, omdat er geen enkele wettelijke grond is voor zijn conclusie dat binnen elk van de voorgeschreven programmacategorieën de levensbeschouwelijke opvattingen van de omroep terug te vinden moeten zijn.

Wanneer communicatiewetenschappers zich beroepen op de wet om het

belang van hun onderzoek te onderstrepen dienen zij te beschikken over enige juridische kennis. Wanneer zij maatschappelijke relevantie nastreven in de vorm van een bijdrage aan de mediapolitieke discussie mogen zij de politikologische aspecten van hun onderwerp niet buiten beschouwing laten.

Maatschappelijke relevantie?

Maar wat voor maatschappelijke relevantie streeft Hahn eigenlijk na? In het Voorwoord schrijft hij: "Daarmee onderstreep ik mijn opvatting dat de maatschappelijke relevantie van wetenschappelijk onderzoek primair gelegen behoort te zijn in de bruikbaarheid van de resultaten ervan in het (hoger en wetenschappelijk) onderwijs, ten behoeve van het kweken van 'Nachwuchs' voor het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek." (p. 11; dezelfde opvatting in iets andere bewoordingen op p. 197).

Voor de communicatiewetenschap als toegepaste wetenschap is dit de dood in de pot. De praktijk van de massacommunicatie of het mediabeleid wordt er niet wijzer van. Het wetenschappelijk onderzoek verliest het contact met de praktijk en levert alleen maar studeerkamergeleerdheid op. De aldus opgeleide afgestudeerden zijn ongeschikt voor een functie in de praktijk.

In principe deelt Johan Hahn de opvatting dat communicatiewetenschap een toegepaste wetenschap is. Op p. 25 schrijft hij: "Zou de theorie op geen enkele wijze toepasbaar zijn, dan zou feitelijk het onderzoek van geen enkel praktisch nut zijn." Maar op de volgende bladzijde dekt hij zich in tegen desbetreffende kritiek op de uitkomsten van zijn onderzoeksmethode: "Dat deze resultaten wellicht niet direct door beleidsmakers binnen de omroep te hanteren zijn, heeft niet zozeer te maken met de aard van de resultaten of de gehanteerde methode van onderzoek, maar meer met het feit, dat degenen die van onderzoeksresultaten op beleidsmatig niveau gebruik maken gewend geraakt zijn aan de symbolische vormen waarvan de methodologische hoofdstroom binnen de sociale wetenschappen zich bedient. Onderzoek dat zich niet laat vatten in tabellen en statistieken heeft het moeilijker als het om de numerieke overtuigingskracht van de grote getallen gaat. Een typisch trekje van de westerse beschaving." Een typisch trucje van de kleermakers van de Nieuwe Kleren van de Keizer, dunkt mij.

Methodologie

Johan Hahn heeft het niet begrepen op "de overheersende macht van de sociaal-wetenschappelijke traditie en haar kwantitatieve methoden van onderzoek" (p. 18), zo blijkt o.a. uit noot 25 bij hoofdstuk 2. Hierin heet het: "Wanneer bij wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de mens-,

geestes- en maatschappijwetenschappen statistische methoden gehanteerd worden, dan impliceert dat een reductie van mens en samenleving tot een conglomeraat van getalsmatig vatbare, statistische toevalligheden. Op grond van het hieraan ten grondslag liggende ééndimensionale mens- en maatschappijbeeld wijs ik een dergelijke eenzijdig kwantitatieve benadering van het televisiebeeld als voor mijn onderzoek onbruikbaar af." Zo zout heb ik het nog nooit gegeten!

In noot 178 bij dit zelfde hoofdstuk hekelt hij de polyinterpretabele formulering van open en gesloten vragen in kwantitatief-statistisch onderzoek. Dat is iets waarvan zijn onderzoeksmethode geen last zou hebben.

Van de klacht (op pag. 19) dat alternatieve concepten bij de financiering vanuit de tweede geldstroom nauwelijks een redelijke kans van slagen hebben, "ook al valt hun begroting vaak financieel veel gunstiger uit dan het geld- en arbeidsintensieve kwantitatieve onderzoek", mag het geciteerde deel wel een gotspe genoemd worden als je ziet hoe arbeidsintensief het ontwikkelen van Hahn's methode en de toepassing daarvan zijn.

Hahn stelt op pag. 19/20 zijn methode als een "open methodologisch systeem" tegenover het gangbare "gesloten methodologisch systeem".

"Onderzoek, dat verricht wordt vanuit de optie van een "open methodologisch systeem" begint altijd met het exploreren van de constitutieve elementen van onderzoeksobject en onderzoeksvraagstelling om van daaruit te komen tot het ontwikkelen van een adequate methode van onderzoek." (p. 19). Hoe is het dan mogelijk dat Hahn de politicologische elementen van zijn onderzoeksobject en vraagstelling over het hoofd gezien heeft?

"Een "open methodologisch systeem" blijkt in de praktijk ongeschikt voor het toetsen van deductief ontwikkelde hypothesen, omdat het a-priori vastleggen van deze hypothese, als mogelijk voorgegeven antwoord op de onderzoeksvraag, reeds een beperking van de openheid van het systeem impliceert," moet Hahn (op p. 20) toegeven. Dat is voorwaar geen geringe beperking van een methode van wetenschappelijk onderzoek!

De 'K' van KRO

Maar goed, laten we eens kijken wat deze methode wél vermag. Hahn wekt het hele boek door de indruk dat hij de in hoofdstuk 1 t/m 4 ontwikkelde onderzoeksmethode in hoofdstuk 5 exemplarisch zal toepassen c.q. heeft toegepast op een drietal KRO-programma's ter beantwoording van de vraag, in hoeverre de levensbeschouwing van de KRO in deze programma's te traceren is.

Het verbazingwekkende is nu dat zulks t.a.v. één van de drie programma's, Franco Zeffirelli's film "Jesus of Nazareth", in het geheel niet gebeurt, c.q. niet gebeurd is. De film is weliswaar op de Katholieke Theologische Uni-

versiteit Amsterdam met behulp van Hahn's methode uitvoerig onder de loep genomen, maar vanuit een heel andere probleemstelling. Deze betrof de inzetbaarheid van de film voor praktische theologische arbeid.

Wanneer de auteur onder de kop "Zeffirelli's Jezus en de K van de KRO" (p. 206/207) de onderzoeksresultaten overziet in het licht van de KTUA-vraagstelling en van de oorspronkelijke vraagstelling van het proefschrift, slaagt hij er niet in ook maar één conclusie uit zijn bevindingen te trekken die antwoord geeft op de vraag waarom het in dit proefschrift draait. Hahn wijdt een hele beschouwing aan de kritisch-theologische taak van de KRO en hoe die beter vervuld zou kunnen worden, maar daar hadden we het nu even niet over.

Nu is mijn bewondering voor goochelaar Hahn er niet minder om wanneer hij i.p.v. een konijn een duif uit de hoge hoed tovert. Maar hij moet dan niet hardnekkig blijven beweren dat de duif een konijn is. Aan het onderzoek van de Zeffirelli-film mag in de hoofdstukken 5 en 6 geen enkele bewijskracht of indicatie ontleend worden voor het levensbeschouwelijke gehalte van KRO-programma's.

De bevindingen m.b.t. de "Ver van mijn bed Show" en de "Alles is anders Show", de twee andere voorbeelden, worden wel in relatie met de dissertatievraagstelling gerapporteerd. Voor beide programma's luidt de conclusie dat de beleidsmatige kernpunten van de KRO in meerdere of mindere mate traceerbaar zijn, maar dat het programma niet exclusief KRO-achtig genoemd kan worden, omdat de levensbeschouwelijke implicaties meer algemeen menselijk dan typisch katholiek zijn.

Dat laatste geldt in de nadagen van de verzuiling echter niet alleen voor de programma's maar ook, nogal logisch, voor de KRO-levensbeschouwing zelf zoals die in beleidsdocumenten is vastgelegd.

Tot slot

Meer heeft het minutieuze onderzoek van deze twee programma's niet opgeleverd. Alleen wie zich hierdoor niet laat ontmoedigen kan Hahn's conclusie beamen "dat de 'K' van de KRO principieel onderzoekbaar is met behulp van de door mij ontwikkelde methode". (p. 229).

Hahn beperkt zich in zijn beschouwingen in hoofdstuk 5 en 6 niet tot zijn onderzoeksresultaten maar strooit kwistig met oordelen, beleidsadviezen en programma-tips.

Deze getuigen voornamelijk van het vooroordeel dat omroeporganisaties niets anders te doen hebben dan hun (liefst exclusieve) levensbeschouwelijke doelstellingen te realiseren¹) en van miskenning van het verschil in competentie tussen een wetenschappelijk onderzoeker en een programmamaker.

En dan te bedenken dat Hahn's methode een onderdeel omvat, het "registratieve vooronderzoek", dat beoogt de invloed van het "value system" en het "belief system" van de onderzoeker op zijn waarnemingen onder controle te houden!

Contrast

Bij wijze van contrast met de methode-Hahn presenteer ik hieronder enkele onderzoeksgegevens m.b.t. hetzelfde onderwerp die vanuit een geheel andere benadering zijn verzameld, nl. de sociaalwetenschappelijke variant van communicatiewetenschap, die gebruik maakt van kwantitatieve, statistische methoden.

De 'K' van Kijkers

Felling, Peters en Schreuder hebben aangetoond dat m.n. op het punt van levens- en wereldbeschouwing KRO-leden (begunstigers) zich onderscheiden zowel van de aanhangers van de neutrale omroepen als van de NCRV- en EO-leden.

"Alles bijeengenomen moet men concluderen dat er geen enkele twijfel aan de identiteit van de drie confessionele omroepen kan bestaan, voorzover men die uit de overtuigingen, houdingen en gedragingen van hun leden mag afleiden. KRO, NCRV en EO maken hun christelijke pretenties waar, hoewel dit het meest geldt voor de EO en het minst voor de KRO" (Felling, Peters, Schreuder, p. 36).

Het bestaan van een enigszins geprofileerde achterban is aardig; nog aardiger is het wanneer het lukt in de programmering op die profilering in te spelen. Hahn spreekt hier en daar vermoedens uit over het kijkgedrag van KRO-begunstigers, maar heeft de kijkcijfers van de door hem onderzochte programma's geen blik waardig gekeurd. Eén keer baseert hij zich op door de KRO gepubliceerde kijkersbrieven. (p. 199).

In tabel 1 hieronder worden van de door Hahn onderzochte afleveringen van de drie programmareeksen achtereenvolgens de gemiddelde kijkdichtheid en waardering vermeld onder alle Nederlanders van 12 jaar en ouder, KRO-begunstigers en kerkse katholieken.

De cijfers spreken voor zichzelf: in alle gevallen een opmerkelijk hogere kijkdichtheid in de KRO-achterban, het sterkst bij 'Jezus', het minst bij "Alles is anders". Bij twee van de drie programma's ook een hogere waardering onder de eigen aanhang. De KRO voorziet met deze programma's blijkbaar in behoeften die in het bijzonder leven in het katholieke volksdeel en heel in het bijzonder onder de KRO-begunstigers.²⁾

Tabel 1: Gemiddelde kijkdichtheid en waardering voor de door Hahn onderzochte afleveringen van KRO-tv-programma's in enkele subgroepen

Programma	subgroepen					
	12 jaar e.o.		KRO-begunstigers		Kerkse r.k.	
	<i>KdH</i>	<i>Wd</i>	<i>Kdh</i>	<i>Wd</i>	<i>Kdh</i>	<i>WD</i>
Het leven van Jezus van Nazareth (4 afleveringen)	10,6%	76	30,5%	80	23,3%	77
Ver van mijn bed Show (6 afleveringen)	16,8%	70	26,3%	72	29,3%	72
Alles is anders Show (5 afleveringen)	15,3%	69	20,6%	69	19,6%	69

Bron: NOS-KLO

De kwantificering van het volledig programma-voorschrift en van de naleving daarvan

Door Mediawet en Mediabesluit worden de omroeporganisaties sinds 1 januari 1988 verplicht, 25% van hun zendtijd te besteden aan informatieve programma's, 25% aan verstrooiende programma's, 20% aan culturele en 5% aan educatieve programma's. Goed overleg tussen omroep, departement en parlement leidde tot een operationalisatie die wetenschappelijk hanteerbaar was. Daarbij ging het met name om het toestaan van dubbeltellingen tussen de drie categorieën die op een intentie of functie gebaseerd zijn enerzijds en de categorie cultuur, die op een kwalificatie van de inhoud van programma's berust, anderzijds. Voorts was van belang dat de uiteindelijke redactie van het betreffende wetsartikel (art. 50, eerste lid Mediawet) het mogelijk maakte dit voorschrift voor radio op een andere wijze toe te passen dan voor televisie.

Het lukte vervolgens om binnen de omroep overeenstemming te bereiken over een speciale toepassing van het in EBU-verband ontwikkelde ESCORT-systeem (European System for the Classification of Radio and Television programmes) die dienst kan doen bij de rapportage over de naleving van dit programmavoorschrift. Ook met het Commissariaat voor de Media en het Ministerie van WVC werden we het eens.

De moeilijkst te definiëren categorie was cultuur. Een antropologisch cultuurbegrip, dat vrijwel alle menselijk handelen alsmede de produkten daarvan omvat, moest als onvoldoende specifiek worden afgewezen. Een beperking van het begrip tot kunst en informatie over kunst vormt het andere uiterste. Hantering van een dergelijk cultuurbegrip zou niet alleen het definitieprobleem verplaatsen (van cultuur naar kunst) maar hoogstwaarschijnlijk

lijk ook de traditionele elite-cultuur bevoordelen en nieuwe vormen van kunst en cultuur te kort doen. Daarmee zou ook aan televisie als massamedium en drager van "mass culture" geen recht worden gedaan.

Bij de uiteindelijke keuze is een midden gezocht tussen deze betekenissen, rekening houdend met de cultuurpolitieke bedoelingen van de wetgever enerzijds en de mogelijkheden van het medium anderzijds. Vanuit de wetenschap dat de programma-categorieën Nederlands drama en Nederlandse muziek als bedreigde diersoorten moeten worden beschouwd is aan deze vormen van televisiecultuur (in alweer een andere betekenis!) bij de indeling extra bescherming gegeven.

Derhalve omvat de ESCORT-categorie cultuur de volgende onderdelen:

A. *alle* programma's uit de volgende categorieën:

- kunstinformatie
- docu-drama
- docu-drama voor de jeugd
- licht Nederlands drama
- licht Nederlands jeugd drama
- cabaret/satire
- licht klassieke muziek
- serieus Nederlands drama
- serieus buitenlands drama (inclusief speelfilms)
- serieus Nederlands jeugd drama
- serieus buitenlands jeugd drama
- kunstzinnig drama
- volks-/traditionele muziek
- jazz
- (moderne) klassieke muziek
- muziek, theater en ballet
- gewijde muziek in algemeen kader
- gewijde muziek in religieus kader
- kerkdiensten.

B. *bepaalde* programma's uit de volgende categorieën:

- godsdienstige informatie
- jeugd informatie
- talkshows/praatprogramma's
- overige gemengde informatie
- didactische/educatieve informatie voor volwassenen
- vormingsprogramma's voor volwassenen

- didactische/vormingsprogramma's voor de jeugd
- licht buitenlands drama
- lichte muziek
- jeugd-muziek
- overige verkondiging (b.v. bijbelverhalen, religieuze gedichten)

De categorie kerkdiensten uit de A-lijst zal door het Commissariaat voor de Media niet voor het totaal aan culturele programma's worden meegerekend. Afzonderlijke programma's uit de B-lijst kunnen tot de categorie cultuur worden gerekend indien meer dan 50 procent bestaat uit als cultureel te kwalificeren onderwerpen (bij informatieve programma's).

Enkele voorbeelden hiervan: een kunstprogramma voor de jeugd, een praatprogramma dat hoofdzakelijk bestaat uit gesprekken met kunstenaars. In de sectie verstrooiing kunnen hoogtepunten uit de filmgeschiedenis die gecodeerd zijn bij de populaire genres slapstick of western of een registratie van een popconcert tot cultuur gerekend worden.

De NOS heeft de plicht, elk kwartaal de uitkomsten te rapporteren aan het Commissariaat voor de Media. Half augustus werd het eerste kwartaalrapport, dat betrekking heeft op het eerste kwartaal 1988, uitgebracht. Er blijkt uit dat een aantal omroepen het nog moeilijk zal krijgen met de verplichte 20% cultuur en de 5% educatie. De uitgezonden percentages cultuur variëren van 14 tot 35%, de educatie van 2 tot 9%.

Er blijkt bovenal uit dat het mogelijk is, een voor omroeppraktijk en media-beleid bruikbaar instrument te ontwikkelen en ingang te doen vinden waarmee het totale tv-programma-aanbod van omroeporganisaties kan worden beschreven. Volgens Hahn deugen de door NOS en EBU ontwikkelde classificatiesystemen niet, o.a. omdat ze geen wetenschappelijke, maar op het omroepbeleid gerichte uitgangspunten hebben (p. 155).

Nou ja... Zo'n opmerking doet mij ernstig twijfelen aan het nut van een Nationaal Instituut voor Televisie-onderzoek waarvoor Hahn in de slotparagraaf van zijn proefschrift pleit en waarover hij een nadere publicatie aankondigt. "Een der methodologische bases voor een dergelijk instituut heb ik in het kader van dit onderzoek geschetst", aldus Hahn. "Het spreekt voor zich, dat andere wetenschappelijke opties, mits zij elkaar niet uitsluiten en tot een zinvol en wetenschappelijk nuttig coöperatief systeem kunnen worden ineengevoegd, het geheel van het geprojecteerde onderzoekscentrum moeten completeren."

Ik vrees dat mijn televisiewetenschap en die van Johan Hahn te ver uit elkaar liggen om tot een zinvol en wetenschappelijk nuttig coöperatief systeem te kunnen worden ineengevoegd.

NOTEN

1 Dat misverstand speelt ook Van Cuilenburg parten in Van Cuilenberg, 1987.

2 Zeer onlangs heeft Marieke Kalkman geprobeerd levensbeschouwing in NCRV-tv-programma's op te sporen door enerzijds programmamakers te interviewen (ter identificatie van levensbeschouwelijke elementen) en anderzijds kijkers (leden en niet-leden NCRV, over de herkenning van die elementen). Kalkman, 1988

LITERATUUR

Cuilenburg, J. J. van, Media met een boodschap. In: J. J. van Cuilenburg e.a. *Christelijke identiteit in de media*. Franeker (T. Wever b.v.) 1987.

Felling, A., J. Peters & O. Schreuder. *Profiel gevraagd. Omroepen en hun achterban*. Baarn (Ambo) 1983.

Kalkman, Marieke. *Ons kent ons, de NCRV als representant van een stroming*. Hilversum (NCRV) 1988.

NOS. ESCORT - 1e kwartaal 1988. Hilversum (NOS) 1988.

Alkmaar/Amsterdam, september 1988

JOHN G. HAHN

Beste Kees van der Haak,

Je reactie op mijn proefschrift heb ik met genoeg gelezen. Ik concludeer er vooral uit, dat er in mijn dissertatie tenminste een kern van waarheid schuilt. De dissidente status die je mij – terecht – toekent is daarvoor wel het beste bewijs en in mijn ogen een compliment en een erkenning van mijn werk: een dissident wijst in het openbaar op zwakheden of zelfs fouten in een (machtig) systeem. Daarop reageert het systeem noodzakelijkerwijs nerveus en handelt het doorgaans repressief, waarmee het impliciet erkent, dat de dissident een vinger gelegd heeft op een of meer wonde plekken in het systeem. Willen we verder komen in de ontwikkeling van 'onze' tak van wetenschap (ik spreek liever van *televisiewetenschap* dan van communicatiewetenschap in verband met de unieke eigenheid van het object), dan zullen we samen de wonde plekken moeten opsporen – door te reageren op mijn dissertatie geef je immers al impliciet toe dat die er ook in jouw ogen zijn – en ze trachten te genezen. Een eerste aanzet hebben we hiermee al gegeven.

Maar laat ik mij vooreerst bepalen tot je reactie. Een paar dingen die jij schrijft heb ik of niet gesteld, of in elk geval niet zo bedoeld als jij ze opvat. Ik stip een paar punten in je betoog heel in het kort aan:

1. Het Nederlandse omroep bestel is uiteraard niet *uitsluitend* gebaseerd op het principe van levensbeschouwelijke pluriformiteit. Maar de omroep-geschiedenis geeft duidelijk het eminente belang aan van juist deze pilaar onder het systeem (Algra e.a. 1974, Manning 1985, Van den Heuvel e.a. 1986). Alle andere pilaren heb ik in het kader van mijn onderzoek expliciet buiten beschouwing gelaten. Ik heb niet de pretentie gehad ook maar bij benadering compleet te willen zijn en ik verdoezel ook niets.
2. Uit de tekst en de jurisprudentie van de omroepwet (Linthorst 1980) – de mediawet is voor mijn onderzoek te laat in werking getreden om er rekening mee te kunnen houden – valt wel degelijk te concluderen, dat de levensbeschouwelijke opvattingen van een omroep in alle programma's geïmpliceerd dienen te zijn. De wet noch de jurisprudentie maakt naar mijn mening impliciet noch expliciet uitzonderingen voor bepaalde programma's, of programmacategorieën.
3. Dat je de politicologische dimensie mist in het onderzoek begrijp ik,

maar je moet daarbij wel bedenken, dat deze dimensie naar mijn mening niet thuishoort in de 'visies' die ik in mijn dissertatie ontwikkel. Ze is van een andere aard (niet inhoudelijk maar functioneel) en dus voor de programma-implicaties niet *direct* relevant. Verder herken ik steeds weer het gevaar, dat in Nederland het televisie-onderzoek eenzijdig bepaald wordt door en vanuit de sociaalwetenschappelijke disciplines, helemaal vooraan de politicologie. Andere benaderingen en disciplines (Hunziker 1988) – filosofie (fenomenologie, hermeneutiek), letteren (dramatologie, narratologie, semiologie etc.) (Waldmann 1980, Nöth 1985), kunstwetenschappen (iconologie) (Hauser 1983), godsdienstwetenschappen (mythen- en symbooltheorie) etc.– raken daardoor in het gedrang (ook financieel!), terwijl zij een zeer belangrijke bijdrage aan het 'verstehen' van het fenomeen kunnen leveren. Televisie is een dermate complex verschijnsel, dat een inter- en multidisciplinaire wetenschappelijke benadering ervan dringend noodzakelijk is. De politicologische dimensie hoort daar uiteraard ook bij, maar ze is niet alleen zaligmakend.

4. Wetenschap in het algemeen – en dat is mijn fundamentele wetenschapstheoretische opvatting – moet allereerst theoretisch goed gefundeerd zijn, voor ze werkelijk praktische waarde kan hebben. Het is mij iets te simplistisch als je stelt, dat communicatiewetenschap toegepaste wetenschap is. In de eerste plaats heb ik het over televisiewetenschap, in de tweede plaats is die tak van wetenschap nog veel te jong om toegepast te kunnen zijn – ze is nog niet eens theoretisch volwassen – en in de derde plaats is wat jij communicatiewetenschap noemt in mijn ogen methodologisch nog te monistisch d.w.z. te weinig volwassen van aard. Ze wil nog tezeer een "ancilla politica" zijn in de ongunstige betekenis van het woord zonder dat ze de voor een goed gefundeerde wetenschap noodzakelijke eigen methodologische en wetenschapstheoretische basis heeft. Communicatiewetenschap moet ook, maar niet primair, toegepaste wetenschap zijn.
5. Dat de door mij ontwikkelde methode geen last zou hebben van polyinterpretabiliteit beweer ik niet. Ik beweer hooguit, dat ik met die mogelijkheid a priori rekening kan houden en het probleem niet bagatelliseer, wat veel in "kwantitatief-onderzoeksverslagen" wel lijkt te gebeuren.
6. Mijn kritiek op het ESCORT-systeem staat in het licht van mijn opvattingen over 'vorm' en 'inhoud'. Dat het ESCORT-systeem daarin niet eenduidig is geef je in wezen toe. Voor toegepast – NOS – onderzoek is het wellicht bruikbaar – hoewel ook daar nog heel wat kritische vragen bij te stellen zouden zijn – voor theoretisch-methodologisch universitair onderzoek acht ik het systeem in elk geval (nog) niet bruikbaar.
7. Aan het slot ga je vanuit jouw achtergrond in op de "K van de Kijkers". Maar is dat nu niet juist hetgene waar de hele problematiek om draait.

Ben jij niet vanuit jouw werksituatie op zoek naar iets heel anders, heb jij niet een andere vraag gesteld? (Marieke Kalkman bijvoorbeeld werkte in een andere context, stelde een andere vraag, hanteerde een andere methode en kwam tot een andere conclusie!). Dat wil zeggen, onderzoeken we niet verschillende aspecten van hetzelfde verschijnsel, vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines en vanuit verschillende methodologische opties? En zou het niet zo moeten zijn, dat de verschillende resultaten die dat kan opleveren complementair bijeengevoegd zouden moeten worden om zo het diepere inzicht in het uiterst complexe object van onderzoek – voor mij het 'televisiebeeld', voor jou televisie als sociaal-politiek verschijnsel – te vergroten? Vergelijk het maar met een team van bijvoorbeeld AIDS-onderzoekers, die elk vanuit een eigen discipline en vakgebied – medicijnen (verschillende specialisaties), biochemie, psychologie, etc – met hetzelfde verschijnsel bezig zijn en hun verschillende inzichten samenleggen om verder te komen in het doorzien, immuniseerbaar en geneesbaar maken van deze ziekte. Inter-en multidisciplinaire samenwerking vraagt om een grote geestelijke openheid, die bij veel Nederlandse communicatiewetenschappers ontbreekt. Verschillende Britse, Duitse, Zweedse en Amerikaanse collegae zijn daarin veel verder dan wij. Een beetje speelt kennelijk ons de calvinistisch-hollandse 'engegeestigheid' parten.

Maar misschien, dat er ook nog een veel grotere wetenschapstheoretische controverse aan je reactie ten grondslag ligt. Als we de zaak echt tot op de bodem willen uitpraten – en ik acht dat wenselijk in het belang van de ontwikkeling van de televisiewetenschap, dan zal een diepgaande discussie nodig zijn over de dertiende stelling bij mijn proefschrift: *De onderscheiden standpunten in de wetenschapstheoretische discussie over wat genoemd wordt 'kwantitatieve' en 'kwalitatieve' methoden van (massacommunicatie) onderzoek zijn, evenals een reductionistische en een holistische wetenschapsopvatting* (en een deductieve en een inductieve benadering), *terug te voeren op fundamentele verschillen in het mensbeeld en de levensbeschouwing van de participanten aan die discussie.* Zo bezien komen we uit twee verschillende 'nesten', spreken we verschillende 'talen', denken we verschillend... Maar vruchtbare coëxistentie en dialoog op het niveau van het persoonlijk wetenschappelijk mensbeeld en levensbeschouwing hoeft dat niet te belemmeren. Ik besef best, dat dit erg diep graaft, en voor veel 'snelle' computergeoriënteerde onderzoekers een enorme bedreiging betekent – de onderzoeker komt zelf in het geding – maar ik besef ook, dat een discussie op dat niveau noodzakelijk is, om niet in oppervlakkige prietpraat en quasi zakelijkheid te vervallen. De verdere ontwikkeling van onze – fundamenteel stagnerende – wetenschap is er bij gebaat. Pas als op dat niveau de posities

duidelijk zijn en er wederzijdse respect en principiële bereidheid tot coöperatie ontstaat – ondanks gezonde verschillen van mening uiteraard – kan er televisiewetenschap ontstaan en kan die een gunstige uitstraling hebben op de gehele (massa)communicatiewetenschap.

Laten we daarbij vooral niet vergeten met welke erfenis de sociale wetenschappen op methodologisch terrein nog steeds te kampen hebben. Een blik in de wetenschapsgeschiedenis maakt duidelijk, waarom de sociale wetenschappen – waaronder ook delen van ons vak gerekend kunnen worden – nog steeds menen met natuurwetenschappelijke methoden van onderzoek (statistiek bijvoorbeeld (!)) te moeten werken. Een eigen methodologie, uitgaande van een eigen visie op haar object van onderzoek is feitelijk in de sociale wetenschappen nooit tot ontwikkeling gekomen. Ik heb in mijn proefschrift niets meer gedaan, dan een grondig onderbouwd model formuleren voor een andere – ook vruchtbare – benadering van een gedeelte van het verschijnsel televisie. Een actie die mij tot dissident gemaakt heeft. Maar het gesprek met een dissident afbreken heeft nooit tot een verbetering van het systeem gevoerd!

Mijn door de redactie gegeven tijd en plaats in het blad zijn beperkt. Ik heb niet alles kunnen schrijven wat ik wilde. Maar een opmerking over je reactie in het algemeen moet mij nog van het hart. Je kritiseert – vanuit jouw optiek terecht – veel details in het proefschrift, maar je geeft noch bewijzen voor je kritiek, noch geef je suggesties voor verbeteringen. Ik vind dat je kritiek zo in de lucht blijft hangen. De theoretische basis van je kritiek ontbreekt, waardoor de zin van je reactie mij ontgaat. Ik hoop dan ook, dat je met je slotzin de deur naar een – in mijn ogen wel degelijk zinvolle en noodzakelijke – dialoog tussen verschillende disciplines rondom een zelfde complex verschijnsel niet hebt dichtgegooid. Ik zou dat betreuren en een (interdisciplinaire) televisiewetenschap zou er het minst mee gediend zijn. Misschien biedt de VSOM een geschikt forum om samen verder te gaan. Hoor ik nog van je?

LITERATUUR

- H. Algra e.a., *Vrij en gebonden. Vijftig jaar NCRV*, Baarn (Bosch & Keuning) 1974
 H.M. Linthorst, *Omroepwet*, Zwolle (Tjeenk Willink) 1980(3)
 W. & R. Waldmann, *Einführung in die Analyse von Fernsehspielen*, Tübingen (Narr) 1980
 A. Hauser, *Soziologie der Kunst*, München (DTV) 1983
 A. F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep*, Baarn (AMBO) 1985.
 W. Nöth, *Handbuch der Semiotik*, Stuttgart (Metzler) 1985
 J. H. J. v.d. Heuvel, *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926 – 1986*, Baarn (AMBO) 1986
 P. Hunziker, *Medien, Kommunikation und Gesellschaft*, Darmstadt (Wiss. Buchgesellschaft) 1988
 (Zie voor uitvoeriger literatuurlijst de bibliografie bij mijn dissertatie)

Boekbesprekingen

Hollander E. H. LOKALE COMMUNICATIE EN LOKALE OPENBAARHEID: OPENBAARHEID ALS COMMUNICATIEWETENSCHAPPELIJK CONCEPT.
Katholieke Universiteit Nijmegen, 1988, 263 p. ISBN 90-9002138-8

Door zijn veelvuldige publikaties over lokale kleinschalige media (inz. de lokale omroep) de laatste jaren uitgegroeid tot één der meest gezaghebbende stemmen in het Nederlands taalgebied, lag het voor de hand dat Ed Hollander zijn verworven kennis terzake te gelde zou maken in zijn doctoraatsarbeid. Wie vanuit de praktijk van het kleinschalige mediaveld Hollanders eindwerk doorworstelt, weze echter op voorhand ontnuchterd: Hollander beschrijft weliswaar in zijn eerste bladzijden hoe de lokale communicatieve setting zich vandaag kenmerkt door de ontwikkeling van meer communicatieve informatiemogelijkheden, meer aanbieders, een groeiende verscheidenheid in aanbod en een grotere differentiatie naar doelgroepen, maar deze ontwikkelingen worden tijdens de volgende 200 bladzijden nauwelijks verder uitgediept en slechts ten dele beter begrijpbaar gemaakt. Vanuit de veelheid aan oorzaken die ontstaan, ontwikkeling én problemen binnen het lokale mediaveld verklaren (technisch, politiek, economisch, (sub)-cultureel...) maakt Hollander hier de communicatiewetenschappelijke invalshoek tot de zijne, al spit hij ook meer dan eens op aanverwante sociologische akkers. Dit houdt in dat voor Hollander fenomenen als kleinschalige of alternatieve media en de wijze waarop zij een antwoord willen zijn op meer klassieke lokale mediavormen (inz. de lokale pers), slechts een aanzet zijn om dieper én breder te graven: Hollander zoekt naar de wortels van de totale informatievoorziening en -winning binnen een lokale context, en dit vanuit een *integrale* benadering van lokale communicatie.

Om dit communicatiewetenschappelijk perspectief op te bouwen zou Hollander niet van Nijmegen zijn moest hij zich niet als vertrekpunt de visie eigen maken dat massacommunicatie dient benaderd en geanalyseerd te worden als een interdependent geheel van formele (mediale) en informele (non-mediale) vormen van openbare communicatie. De wetenschappelijke 'Gestalt'-switch van een media-gecentreerd denken (communicatie als informatie-overdracht) naar een denken in termen van uitwisseling en collectivisering van ervaringen én de klemtoon op de informele kanalen hiertoe die heel het doctoraat doordesemt, geven aan dat promotor Stappers nooit ver uit de buurt is geweest.

Een aanzet tot zulk een integrale conceptualisering van 'openbare communicatie' zoekt en vindt Hollander in het Duitse concept "Öffentlichkeit". Het mag zeer tot Hollanders verdienste worden gerekend dat hij stap voor stap met de voor de lezer nodige zin voor herhaling en samenvatting de historische evolutie van het begrip "Öffentlichkeit" weet te schetsen, de diverse opvattingen kadert binnen de verschillende Duitse 'scholen' en de interdisciplinaire interpretatiekaders blootlegt. Dat hij, met het centrale concept "Öffentlichkeit" als leidraad, op deze wijze een verhelderende en boeiende inleiding weet te geven tot de Duitse naoorlogse communicatiewetenschappelijke geschiedenis is mooi meegenomen, belangrijker is echter dat hij inzicht verschaft in een sleutelbegrip dat door haar quasi-onvertaalbaarheid in vele communicatiewetenschappelijke publicaties eenzijdig wordt geïnterpreteerd, verkeerd geduid of aanleiding

geeft tot spraakverwarring tussen aanverwante begrippen als 'openbaarheid', 'openbare mening', 'publieke opinie',... Waar het Hollander om te doen is, is aan te tonen dat het begrip "Öffentlichkeit" verschillende ladingen dekt. Doorheen de dialectische discussies tussen de verschillende Duitse scholen, onmaskert hij "Öffentlichkeit" achtereenvolgens als het *proces* van openbare communicatie (de Duitse Publizistikwissenschaft met Dovifat, Hageman en Prakke), als *structuur* (de kritische school van Habermas tot Prokop, Böckelmann, Negt en Kluge) en als *functie* (de systeemtheorie van Luhmann). Hollander wijst erop dat tussen en boven deze verschillende theoretische invalshoeken een consistente theorie over "Öffentlichkeit" ontbreekt die alle benaderingen integreert. Daarom bekleedt hij dit concept met de status van een paradigma of theoretisch construct. Binnen dit paradigma onderscheidt Hollander vijf baselementen: tijdsdimensie, thematische structuur, relevantiestructuur, sociale structuur en communicatiestructuur en schikt de theoretische noties over de relaties tussen deze interdependente probleemgebieden met het oog op een beter inzicht in de structuur van openbare communicatie. De cruciale vraag is echter of de door Hollander ontwikkelde en uitgerafelde conceptualisering van 'massacommunicatie' zich ook leent als basis voor een conceptualisering van 'lokale' communicatie? Om het antwoord op deze vraag uit te vissen, zoekt Hollander als toetssteen evidentie op dezelfde communicatiewetenschappelijke akkers: Hij maakt een selectie uit Duitstalige communicatiewetenschappelijke en sociologische studies waarin het verschijnsel 'lokale communicatie' wordt geproblematiseerd en waarin voldoende theoretische concepten (bv. de noties 'lokale Öffentlichkeit' of 'Kommunikationsräume') voorhanden zijn die kunnen bijdragen tot een inte-

grale visie op lokale communicatie. Hollander toont zich hier een erg strenge selectieheer: om aan deze norm te kunnen voldoen dienen deze studies immers niet alleen een gelijke klemtoon te leggen op alle elementen in het communicatieve gebeuren (zender, boodschap, kanaal én ontvanger) en op zowel mediale als niet-mediale communicatievormen, bovendien moeten de studies enig inzicht geven in de interactie en samenhang tussen de baselementen van zijn paradigma (of toch tenminste tussen sociale structuur en communicatiestructuur) waarbij het individu liefst niet uitsluitend in zijn rol als ontvanger maar vanuit een theoretisch perspectief op communicatief handelen binnen een lokale kontekst wordt geanalyseerd. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat Hollander het gros van de studies (hoofdzakelijk inhoudsanalyses die meestal alleen lokale media of nog specifiek de lokale dagbladpers tot onderwerp hebben) van zijn lijstje schrapt en tenslotte drie types van onderzoek overhoudt en onder de loep neemt die nog iets of wat bij zijn optiek aansluiten: de studies van *Dorsch*, *Langenbacher* en *Dunkelmann* naar communicatie en integratie in een lokale gemeenschap (met daarin een korte excursus urbane sociologie), het onderzoek van de Nurnberg-school (*Ronneberger*, *Stuiber*, *Meister*) naar de relatie tussen sociale structuren en communicatiestructuren op lokaal niveau, en onderzoek naar 'Kommunikationsräume' (*Autischer & Maier-Rabler*, *Jarren*). Het paradigma dat Hollander op het eind van hoofdstuk 4 heeft geconocieerd, stelt hem in staat om leemten en vooronderstellingen in deze onderzoeken aan te duiden en zijn kritiek te formuleren: een theoretisch referentiekader op lokale communicatie dat, vanuit communicatiewetenschappelijke en handelings-theoretische concepten, ook oog heeft voor de communicatieve aspecten van sociaal handelen binnen een lokale

context wordt onvoldoende ontwikkeld; het belang van informele vormen van openbare communicatie wordt vaak met de mond beleden maar zelden adequaat vertaald in de operationaliseringsfase van het onderzoek; concepten als 'lokale Öffentlichkeit' en 'Kommunikationsräume' geven geen definitieve kijk op de complexe relatie tussen sociale structuur en communicatiestructuur; en over alle onderzoeken heen irriteert Hollander zich aan de geringe mate van integratie en cumulatie van de theoretische inzichten over lokale communicatie, op die wijze dat hij - niet zonder enige ironie - de Duitse communicatiewetenschap terzake de neiging toeschrijft "telkens opnieuw het wiel te willen uitvinden". Al onderschrijft Hollander het nut van de door hem geciteerde onderzoeken bij het verder differentiëren en verfijnen van zijn openbaarheidsparadigma, ze brengen hem slechts enkele stappen korter bij zijn doel: het conceptualiseren van lokale communicatie op een wijze waarin, naast het beschrijven van relevante factoren en dimensies ook voldoende aanzetten worden gegeven voor een theoretische verklaring van de structuur van lokale communicatie, uitgaande van de samenhang tussen sociale structuur en communicatiestructuur en van de interdependentie tussen formele en informele vormen van openbare communicatie.

Wanneer Hollander de lezer voorspiegelt dat hij in zijn zesde hoofdstuk zo'n conceptueel model wil uittekenen, legt hij ook voor zichzelf de lat erg hoog. Té hoog, blijkt na lezing: Hoofdstuk 6 vormt, na de zorgvuldige reconstructie van het begrip 'openbaarheid' in hoofdstuk 4 en na een systematische en steeds gerichtere analyse en interpretatie van het Duitstalig onderzoek naar 'lokale Öffentlichkeit' in hoofdstuk 5, zowat een anti-climax.

Daar waar Hollander doorheen zijn verhaal zijn diafragma steeds scherper

had gesteld - vanuit het brede, multi-dimensionele begrip Öffentlichkeit inzoomend op de specifieke karakteristieken van 'lokale' openbaarheid, gooit hij op pagina 197 de deur weer wijd open en stelt de lezer in de tocht met de wat lakonieke opmerking dat "probleemgebieden als de relatie tussen sociale structuur en communicatiestructuur en de integrale benadering van massacommunicatie als interdependent geheel van formele en informele vormen van openbare communicatie wel specifiek maar niet exclusief zijn voor de bestudering van lokale communicatie". Hollander pleit dan ook voor een ordeningsmodel dat de globale relatie tussen sociale structuur en communicatiestructuur voor formele en informele massacommunicatie verduidelijkt. Terug naar "af" dus. Op basis van verworven inzichten maakt Hollander een onderscheid tussen twee niveau's waarbinnen sociale structuur, thematische en communicatiestructuur kunnen integreren; het individueel niveau en het niveau van het sociaal systeem. In zijn conceptueel model onderscheidt en definieert Hollander achtereenvolgens 'sociaal systeem, sociale structuur en individu', themastructuur, boodschapstructuur en relevantiestructuur en 'communicatiesysteem, communicatiestructuur en communicatiesituatie' (waarbij dit laatste begrip wordt gedefinieerd als 'elke confrontatie van een individu met communicatieve boodschappen'). Hollander waarschuwt ervoor dat zijn model geen verklaringsmodel is, maar slechts een poging tot ordening van begrippen. Ook bij hem blijft m.a.w. de vraag onbeantwoord rond de causale relaties tussen sociale-, relevantie- en communicatiestructuren. Gaat bv. de relevantie van een bepaald 'thema' aan communicatie handelen vooraf of is ze eerder een produkt van dat communicatieve gedrag? Hollander illustreert aan de hand van de agenda-settingtheorie en de hypothese van de ken-

niskloof, dat hij met deze vragen niet alleen staat. Door naar deze twee Amerikaanse onderzoekstradities te refereren om de problemen en perspectieven van zijn conceptualisering te illustreren, betekent hoofdstuk zes ook een soort 'stijlbreek' met het voorgaande. Tot nu toe had Hollander immers al zijn evidentie gezocht binnen de Duitse communicatiewetenschappelijke traditie (waardoor hij bv. voorbijging aan de rijke engelstalige literatuur rond 'community communication'), wat tot op grote hoogte de coherentie van zijn betoog ten goede was gekomen.

Om vanuit deze conceptualisatie uiteindelijk te komen tot een model dat toepasbaar kan worden gemaakt voor onderzoek naar *lokale* communicatie, introduceert Hollander – hierbij geïnspireerd door Oostenrijkse analyses rond 'Kommunikationsräume' – het begrip "*themaspecifieke communicatiestructuur*", dat hij opbouwt uit communicatiesituaties waarin boodschappen op eenzelfde thema betrekking hebben. De vraag is echter of zulk een 'Teil-Öffentlichkeit' ook '*lokale* Öffentlichkeit' impliceert en of beide zomaar tegen elkaar uitwisselbaar zijn. Het antwoord lijkt ons negatief: er zijn immers ook themaspecifieke communicatiestructuren (en daaruit opgebouwde Kommunikationsräume) denkbaar die *niet* lokaal zijn. Nationaal of internationaal verspreide jeugdsub-culturen bv. wijzen erop dat er thematisch identieke communicatiesituaties denkbaar zijn die, naar sociale structuur vergelijkbaar, ruimtelijk zodanig verspreid zijn dat geen zinnig mens hier nog van '*lokale*' communicatie zou gewagen. Hollander lijkt ons hier de gevangene van de anascopische benadering waarvoor hij zelf verklaart te opteren: door te kiezen voor het individuele communicatieve handelen als uitgangspunt voor onderzoek, wordt het voor hem moeilijk om inzicht te geven in en uitspraak te

doen over dat wat verschillende thema-specifieke communicatiestructuren bindt tot een '*lokale*' communicatiestructuur. De vraag naar de '*ruimtelijke*' boven-en benedengrens van dat '*lokale*' is op het vlak van het communicatieve handelen niet zonder enig belang. Zo wijst Dunckelmann er bv. op hoezeer 'buurtcommunicatie' door haar rituele karakter verschilt van een lokale communicatieve setting waarbinnen informatie-uitwisseling veeleer geschiedt op basis van thematische relevantie. Ook in Hollanders conceptueel model blijft de vraag onoplosbaar of – en zo ja – op welke wijze een sociaal-ruimtelijke eenheid als 'wijk', 'dorp' of 'stad' correspondeert aan een binnen deze grenzen af te bakenen 'Kommunikationsraum'.

Hollanders model lijkt een beetje aan hetzelfde euvel als de Duitse onderzoeken die hij behandelt: zijn theoretische constructie biedt wel enige verheldering over de complexe samenhang tussen de verschillende constituerende elementen van zijn openbaarheidsparadigma, maar de operationalisering van zijn begrippenkader blijft een probleem. Daardoor is Hollanders conceptualisatie slechts beperkt bruikbaar, nl. als analytisch instrument om onderzoeken over lokale communicatie op hun a-priorismen en onvolkomenheden te wijzen. Het heeft daarenboven de verdienste om binnen deze onderzoekstraditie de vaak al te grote fixatie op lokale dagbladen en andere media te doorbreken door het begrip '*lokale* communicatie' open te trekken naar haar interpersoonlijke en non-mediale vormen en een actievere benadering van de 'ontvanger' voor te staan. De lezer die, gelokt door de naam Hollander en mede door diens vroegere publikaties vertrouwd gemaakt met de thematiek van de kleinschalige media, in dit doctoraat een definitiever inzicht hoopte te verkrijgen in ontstaan en evolutie van deze '*lokale*' media, be-

taalt daarvoor de prijs. Daarvoor is Hollanders optiek immers terzelfertijd te éng (de nood tot het bemiddelen van de 'lokale communicatie' is bij vele lokale omroepen of stadskranten slechts één van de talrijke ontstaansgronden) én te breed (Hollander incorporeert in zijn visie zowel mediale als niet-mediale vormen van lokale communicatie, zowel 'kleinschalige' als 'klassieke' lokale media...) Dat betekent niet dat uit Hollanders doctoraat geen inzichten terzake kunnen afgeleid worden. Zo wordt, op basis van Hollanders betoog, de vraag relevant of, naast organisatorische, politieke of financiële factoren, het huidige failliet van tal van kleinschalige – vooral alternatieve – media-vormen, niet mede dient verklaard te worden door het versralen van hun communicatieve basis: in een tijdperk waarin sociale structuren desintegreeren, vervalt immers ook de nood aan communicatie. Zo verdwijnt bv. met het laatste kraakpand niet alleen letterlijk maar op figuurlijk het "Kommunikationsraum" van de kra-

kersbeweging. De vraag kan zelfs worden gesteld of de crisis van de kleinschalige media geen signaalfunctie inhoudt voor andere meer klassieke lokale media én voor de lokale communicatiestructuren tout-court. Steeds meer tekenen wijzen er immers op dat de lokale gemeenschap in de jaren tachtig niet langer het voornaamste referentiekader vormt voor het maatschappelijk denken en handelen van de burger, die zich teruggetrokken lijkt te hebben in een nog kleinschaliger leefmilieu: die van de beslotenheid van eigen gezin en woonkamer. Om zulk een onderzoekshypothese empirisch te stutten, biedt Hollanders doctoraat jammer genoeg echter niet de ultieme handleiding. Hollander claimt dit ook niet, wanneer hij erop wijst dat ook zijn model maar een schets uittekent, een aanzet is tot. Terecht wijst Hollander erop dat tot op heden in de communicatiewetenschap het adequate handelingstheoretisch perspectief op communicatief handelen ontbreekt, dat daartoe vereist is.

Jan Drijvers,
Centrum voor Communicatiewetenschappen,
Katholieke Universiteit Leuven.

J. H. G. Klabbers (red.), KENNEN EN ORGANISEREN VAN INFORMATIE, over machines en actoren, Van Lognum Slaterus, Deventer, 1988. ISBN 90 36 800935

Onder redactie van Jan Klabbers verscheen bij Van Lognum Slaterus in Deventer een verslag van de SoMo-conferentie 'Sociaal-wetenschappelijke methoden op een keerpunt?', onder de titel: Kennen en Organiseren van Informatie. Het boek beweegt zich op het grensvlak van kennisleer (de object-definitie van de sociale wetenschappen in dit geval) en methodologie. Het bevat beschouwingen over de methodologische gevolgen van een veranderde kijk op het object en de rol van het sub-

ject in de sociale wetenschappen. De schrijvers hebben in het algemeen niet zoveel gemeen, buiten de overtuiging, dat de huidige methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek niet adequaat zijn voor het oplossen van theoretische puzzels en maatschappelijke vraagstukken. Bovendien acht men het huidige onderzoek in het algemeen teveel observatie-gestuurd en te weinig op theoretische leest geschoeid. Daarnaast bindt hen nog een gemeenschappelijk denkkader, dat overigens

niet expliciet wordt genoemd, namelijk de Algemene Systeem Theorie.

Het huidige, als niet adequaat beoordeelde, sociaal wetenschappelijk onderzoek kan worden omschreven met de volgende frase: de onderzoeker gebruikt een ding-taal om een object aan te duiden. De termen 'objectivisme' en 'één-dimensionaliteit' geven van dit paradigma een methodologische respectievelijk epistemologische karakterisering. Het objectivisme houdt in, dat er geen relatie wordt verondersteld tussen wetenschapper en voorwerp van studie. De één-dimensionaliteit geeft aan, dat het voorwerp van studie – de mens of zijn sociale omgeving – wordt beschouwd als een 'triviale machine'. Klabbers introduceert dit begrip in het eerste hoofdstuk als een aanduiding van de typische black-box benadering, die we in oudere systeemtheorieën kunnen aantreffen. De mens wordt daar afgebeeld als een stelsel van functies, waarmee inputs (informatie) worden omgezet in outputs (gedrag). Een combinatie van stimulus- en gedragsanalyse, toegeschreven in het tweede hoofdstuk van Buffart aan respectievelijk waarnemingspsychologie en behaviourisme, moet in dit verband inzicht brengen in de identiteit van de functies in de black-box. De schrijvers wijzen deze benadering om twee redenen af.

Ten eerste houdt de 'trivial-machine' benadering geen rekening met het auto-referentieel karakter van het object. Dat wil zeggen, dat het object door ervaring (geschiedenis) structuren vormt, die de functies niet onaangetast laten. De mens heeft een geheugen op basis waarvan hij de binnenkomende informatie 'betekenis' verleent. Deze betekenis en niet de informatie vormt de basis voor het menselijk gedrag. De mens is, aldus Klabbers, *een niet-triviale machine*, waarbinnen structuur en functies met elkaar in wisselwerking treden. Hoewel de derde bijdrage van de hand komt van een socioloog, Ber-

ting, is het verwonderlijk, dat nergens wordt verwezen naar de oudste verwoording van dit principe in de sociale wetenschappen: het zgn. Thomas-theorema ("if people define their situations as real, they are real in their consequences", cf. Lauer & Handel, 1977, p. 86).

De tweede reden om de sociaal wetenschappelijke hoofdstroom af te wijzen, is haar objectivistische tendens. Deze houdt geen rekening met de interactie tussen waarnemer en (het) waargenome. De waarnemer is geen objectieve buitenstaander, maar speelt een rol in het sociale spel. Berting wijst in het derde hoofdstuk op de historicistische traditie in de sociologie als een perspectief, dat in principe recht doet aan deze interactie. Klabbers wil op basis van dit interactie-perspectief komen tot een nieuwe benadering van de sociale wetenschappen, die hij de 'actor-metafoor' noemt en waarvoor hij simulatiespelen als onderzoeksparadigma propageert. Ook Buffart pleit voor een interactieve wetenschap (psychologie in zijn geval), die hij 'inzicht gestuurd' noemt en waarvoor hij 'formele modelvorming' aanbeveelt. Berting propageert een fenomenologische benadering, die hij als een integrator ziet van de rationalistische en historicistische benaderingen. Hij vraagt aandacht voor multiniveau analyse en modelbouw en bepleit een combinatie van spelsimulatie (gaming) en computersimulatie (simulation) als methoden van onderzoek in dit kader. Tot zover de theoretische bijdragen aan deze bundel.

De laatste – meer empirische – bijdrage van de hand van Van der Zouwen verraadt een zekere traditie binnen de afdeling M&T van de Vrije Universiteit, namelijk het bestaan van een cumulatief leerproces, waaraan stafleden en studenten hun eigen bijdragen leveren en dat, naar ik zelf heb mogen ervaren, al meer dan twintig jaar voortduurt. In de hem eigen sobere stijl doet Van der

Zouwen verslag van dat leerproces. Het ontstaat vooral in het 'onderzoek naar onderzoek' wanneer bepaalde resultaten daaruit hun weg vinden naar de dagelijkse onderzoekspraktijk. Als de praktijk zich daarop aanpast, vraagt dit weer om nieuw opgezet "onderzoek naar onderzoek". Hierbij zijn de oude modellen en benaderingen veelal niet meer bruikbaar, omdat inmiddels het object is veranderd. Dat maakt meta-onderzoek tot een steeds moeilijker onderneming.

De bundel wordt afgesloten met een samenvatting en een commentaar van de hand van de redacteur en zijn collega Scheper. Enkele kritische kanttekeningen moeten mijns inziens wel worden geplaatst. Ik ben van oordeel, dat de theoretische bijdragen aan de bundel hier en daar historisch op leren voeten staan. Hoewel het er de schijn van heeft, dat de schrijvers hun benadering als iets nieuws voorstellen, zijn deze problemen al in meerdere stromingen gemeengoed geworden. Ik wees al op de Symbolisch Interaktionistische benadering, met name in de sociale psychologie. Maar ook in de cognitieve psychologie en in de artificiële intelligentie is dit probleem aan de orde gekomen. Buffart doet het voorkomen alsof beide voornoemde psychologische stromingen louter gericht zijn op perceptieverschijnselen, maar dit is zeker de laatste tien jaar al niet meer exclusief het geval. Ik wijs bijvoorbeeld op John Anderson's Act*-model (1987), dat zeer duidelijk de mens als een niet-triviale machine afbeeldt. Ook het populair (maar daarom niet minder wetenschappelijk) geschreven boek van Marvin Minsky "The Society of Mind" (1986) gaat uit van feedback processen tussen structurele en functionele aspecten van de geest. De Duitse psycholoog Gigerenzer heeft in 1981 een lans gebroken voor de incorporatie van het perspek-

tief van de waarnemer en de interpretatie van de waargenomene in mathematische modellen van psychologisch onderzoek. Ook Klabbers pleidooi voor het gebruik van hogere-orde concepten om de waarnemer tot deelnemer te maken, heeft oude (filosofische) wortels, welke logisch-mathematisch al in het begin van deze eeuw zijn door-dacht – hoewel niet opgelost – in Russell's vertakte typentheorie (cf. Copi, 1971, hfd. 3).

Bertings bijdrage is evenmin vrij van historische zwakheden. Ik zou tenminste Weber niet zo gemakkelijk bij de interpretatieve sociologie indelen als hij doet. Al heeft Weber veel bijgedragen tot de verheldering van het Verstehens-begrip, hij heeft anderzijds ook het rationaliteits-concept uitvoerig commentarieerd. Nimmer heeft hij, evenwel, naar mijn weten 'verstaan' en 'verklaren' tegen elkaar uitgespeeld, laat staan voor "het verstaan" gekozen. Juist Weber lijkt mij in de sociologie een propagandist van de "actor-benadering" avant la lettre.

Van der Zouwens bijdrage, tenslotte, verraadt dat het 'leerconcept' ook zeer geëigend is om het actor-perspectief te onderzoeken, maar jammer genoeg gaat hij daar niet op in. In het reeds genoemde artikel van Anderson wordt onderzoek naar leerprocessen juist in het bijzonder aanbevolen ter toetsing van dit type theorieën.

Concluderend kan ik stellen, dat de besproken bundel voor velen interessante bijdragen bevat. Het zou gediend zijn met een brede uitleiding, die de aangebrachte thema's ook in historisch en filosofisch perspectief had laten zien. Maar het boekje geeft in de eerste plaats "te denken" en daarvoor was het ook bedoeld.

H. J. C. Rebel, Universiteit voor Bedrijfskunde Nijenrode, Breukelen.

Gegevens over de auteurs

Dr. H. Evers is docent ethiek aan de Academie voor de journalistiek van de Hogeschool Katholieke Leergangen Tilburg.

Dr. K. van der Haak is hoofd stafgroep omroepbeleid bij de NOS.

Dr. J.G. Hahn is universitair docent communicatiewetenschap, godsdienstcommunicatie en religieuze communicatie aan de Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam.

Dr. H. Kromrey ist Privat-Dozent an der Fakultät der Sozialwissenschaft der Universität Bochum.

TUSSEN PLEZIER EN POLITIEK: DILEMMA'S VAN DE FEMINISTISCHE MEDIA

Zalencomplex Hboog Brabant, 'Hoog Catharijne', Utrecht.
28 oktober, 14.00 - 17.00 uur.

"Zijn gewicht drukte haar achterover op de bank. Zijn handen gleden. . ." Ze voelde zich schuldig. Zat ze weer in een van die 'stomme boekjes' te lezen, zoals haar wetenschappelijke collega's ze noemden. In discussies over het rolbevestigende en onderdrukkende karakter ervan hield ze zich stil. Zij beseftte wel dat het eigenlijk niet paste bij haar status als zelfbewust feministe en carrièrevrouw om te genieten van boeketreeks en soapopera, maar kon het plezier erin niet ontkennen. Het las gewoon prettiger dan de zwaarwichtige en serieuze artikelen in Opzij. Zij stond helemaal achter de ideologie, maar vond de verpakking vaak te saai.

Zou het niet mogelijk zijn de ideeën van de vrouwenbeweging aantrekkelijker te presenteren, zodat ook het grote publiek zich erdoor aangesproken zou voelen?

De VSOM geeft u de gelegenheid over deze dilemma's van de feministische media te discussiëren aan de hand van praktijkvoorbeelden van Opzij en het emancipatieprogramma Rok en Rol (NOS). Aanleiding is het verschijnen van de bundel 'Tussen plezier en politiek: feminisme en media' bij uitgeverij SUA.

Voorzitter:

prof. dr. Christien Brinkgreve, hoogleraar Vrouwenstudies, KUN.

Programma:

1. Tussen plezier en politiek; inleiding op het thema.
Drs. Liesbet van Zoonen, vakgroep communicatiewetenschap UvA.
2. Tijdschriften.
 - * Marketing strategieën van Opzij; Anoesjka Dinjens, marketing adviseur Weekbladpers.
 - * De cultuurpolitiek van feministische tijdschriften; drs. Ien Aug, UvA.
3. TV programma's.
 - * Programmabeleid van Rok en Rol; Netty van Hoorn/Eveline van Dijk, programmamaakster NOS.
 - * Publieksreacties op Rok en Rol; drs. Desiree van der Zander, UvA.

Informatie: drs. Uta Meier, vakgroep Communicatiewetenschap, KUN.

Tel: 080 - 51 55 20/51 23 72